

FATOS DIBRA**PËRTEJ ALJAMIADOS: TEKSTET SHQIPE LETRARE TË TRADITËS ISLAME ME ALFABET GREK**

(Vijon nga numri paraardhës)

5. Dorëshkrimet bektashiane shqiptare me grafi greke

Në vijim të diskutimit mbi letërsinë bektashiane në gjuhën shqipe po paraqesim disa përfundime me punën që kemi bërë deri tash me një grup dorëshkrimesh bektashiane të shkruara me grafi greke dhe një dorëshkrim me grafi greke dhe arabe. Qasja jonë është më së pari filologjike – në kuptimin më të gjerë të këtij termi.

Dorëshkrimet në fjalë janë përmbledhje tekstesh në disa gjuhë: në shqipe, turqishte, greqishte dhe arabishte. Kjo veçori e dorëshkrimeve kërkon përgatitje shumëdisiplinore, që autori i këtij artikulli nuk pretendon se e ka. Ne kemi arritur të shqyrtojmë kryesisht pjesët në gjuhën shqipe dhe turke. Po ashtu i kemi kushtuar vëmendje edhe pjesëve greqishte dhe arabishte.

Si tekste të traditës islame me grafi greke këto dorëshkrime përbëjnë një dalje nga rregulli i pranuar si i përgjithshëm për traditën shkrimore, sidomos në kontekstin osman, sipas të cilit faktori kryesor që përcaktonte zgjedhjen e grafisë së shkrimit ka qenë gjithnjë përkatësia fetare.¹

5.1. Studimet e deritanishme me dorëshkrimet

Studimi i parë me një dorëshkrim të tillë është bërë nga Zamputi², por siç e kemi përmendur më sipër, kontributi i Zamputit është mjaft i përciptë dhe nuk prek asnjë prej çështjeve që ne i konsiderojmë si thelbësore, më e rëndësishmja e të cilave është vënia në dukje e një thyerjeje të traditës shkrimore të kontekstit islam shqiptar, duke përdorur germat greke për shkrimin e teksteve fetare. Ky aspekt i dorëshkrimit të Zamputit, bashkë me çështje të tjera, është trajtuar nga ana jonë. Kemi pasur rastin të merremi si me pjesët në gjuhën

¹ Me sa dimë, i pari që e ka artikulluar këtë ‘rregull’ është B. Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Bot. i 2-të, Oxford University Press, London - Oxford - New York, 1968, f. 425-426.

² Zamputi, “Një dorëshkrim bektashjan...”, 1955.

shqipe të këtij dorëshkrimi³, po ashtu edhe me tekstet në gjuhën turke të këtij dhe të dorëshkrimeve të tjera, që kemi pasur fatin e mirë t'i kemi në dispozicion.⁴ Në punën tonë duhet të përmendim dy avantazhe kryesore: Së pari, është zhvillimi që kanë arritur studimet turkologjike mbi tekstet turqishte të periudhës osmane të shkruara me grafi të ndryshme nga ajo arabe. Këto studime kanë qenë udhërrëfyes shumë i vyer, sidomos për të kuptuar rëndësinë e teksteve të tilla si ato të dorëshkrimeve tona. Së dyti, ka qenë mundësia për të pasur në dispozicion disa dorëshkrime bektashiane me grafi greke, në sajë të së cilës kemi mundur të kuptojmë se nuk kemi të bëjmë me një rast të vetëm, por me një dukuri, sado që nuk jemi në gjendje të themi shumë për përhapjen e saj në kohë dhe hapësirë (shih më sipër).

Përpunimi i plotë i gjithë materialit që përmbajnë dorëshkrimet, si dhe zbulimi apo sjellja në vëmendjen e studiuesve të interesuar e dorëshkrimeve të reja të këtij lloji do të hedhë edhe më shumë dritë mbi dukurinë që përfaqësojnë këto tekste.

5.2. Të dhëna të përgjithshme mbi dorëshkrimet dhe autorët e tyre⁵

Dorëshkrimet që paraqesim këtu përmbajnë tekste në gjuhën shqipe, turke, greke dhe arabe. Përgjithësisht mund të themi se kemi të bëjmë me përmbledhje shumëgjuhëshe, por që përbëhen nga tekste të veçanta kryesisht njëgjuhëshe.⁶

Kemi në pasur mundësi të shqyrtojmë gjashtë dorëshkrime. Pesë syresh ruhen në Drejtorinë e Përgjithshme të Arkivave - Arkivin Qendror Shtetëror në Tiranë (AQSH).⁷ Një dorëshkrim është në zotërim privat të familjes Muharremaj nga Tepelena.⁸ Ne i kemi emërtuar sipas një renditjeje *ad hoc*, që lidhet me njohjen e këtyre materialeve prej shkruarit të artikullit: D1 deri D6 (shih më poshtë § Tabela 1). Dorëshkrimi i parë D1 në këtë renditje përfaqëson pra dorëshkrimin e parë më të cilin jemi marrë. Por kjo nuk përkon detyrimisht me cilësi ose të dhëna të dorëshkrimeve apo të autorëve / shkruarve të tyre, siç mund të jenë koha fillimit apo e përfundimit të shkrimit të një dorëshkrimi, vendi i shkrimit, moshë e shkruarit etj. Arsyeja kryesore është se këto të dhëna mungojnë thuajse plotësisht.

³ Dibra, *Deferi i Merkos...*, 2013; Dibra, “Marrëdhënia fe-gjuhë-grafi...”, 2018.

⁴ Dibra, “Arnavutluk'ta Konuşulmuş...”, 2016; Dibra, *19. Yüzyılda...*, 2021; Dibra, “Geleneğin Kiyısında...”, 2021.

⁵ Një përshkrim i përgjithshëm i katër prej dorëshkrimeve që paraqesim këtu është bërë edhe tek F. Dibra, *19. Yüzyılda...*, 2021, f. 26-37. Për *Deferin e Merkos* shih edhe Dibra, *Deferi i Merkos...*, 2013; F. Dibra, “Marrëdhënia fe-gjuhë-grafi...”, 2018.

⁶ F. Dibra, *19. Yüzyılda...*, 2021, f. 25-37, 98-106.

⁷ Një ndihmë të paçmuar për këto materiale më kanë dhënë Ermal Nurja dhe Sokol Çunga, të cilëve u jam për zemërsisht mirënjohës dhe falënderues.

⁸ Falënderoj me shumë respekt z. Vezir Muharremaj i cili më ka vënë në dispozicion dorëshkrimin që kishte në zotërim familja e tij.

Dorëshkrimet mund të konsiderohen si ‘manualë për dijen bektashiane dhe ceremonialin specifik të tarikatis’. Ne jemi të mendimit që dorëshkrimet duhet t’i kenë pasur në zotërim persona që kanë qenë më së paku *myhibë* d.m.th. anëtarë të rregullt të tarikatis bektashian, që janë pranuar sipas ritualit përkatës dhe të cilët kanë pasur të drejtë të marrin pjesë në ceremonitë që mund t’i ndiqnin vetëm të iniciuarit.⁹ Nuk përjashtohet mundësia që ndonjë prej autorëve/shkruesve të dorëshkrimeve të ketë qenë dervish.¹⁰

Përveç të dhënave që lidhen me tarikatin, që po i quajmë këtu të përgjithshme, dorëshkrimet përmbajnë edhe të dhëna të tjera, që lidhen me jetën private të shkruesve, p.sh. datëlindjet dhe emrat e fëmijëve, data kur mund të jenë pranuar si anëtarë të rregullt në tarikat, data udhëtimesh të ndryshme etj. Por ka edhe ndonjë të dhënë tjetër, siç është p.sh. është një shënim për hipjen në fron të Sulltan Muratit V, që është shkruar në D4.¹¹

Këto dorëshkrime me grafi greke janë një lloj zgjatimi i dorëshkrimeve të ngjashme me grafi arabe që në aspektin grafik përfaqësojnë normën. Kështu që nuk është gabim të thuhet se në shumicën e rasteve janë tejshkrime me grafi greke të teksteve që më së shumti janë shkruar me grafi arabe. Por besojmë se ka edhe raste të teksteve që janë shkruar së pari me grafi greke.¹² Nuk jemi në gjendje të themi nëse tekste të tilla mund të jenë riprodhuar më vonë me grafi arabe, prej shkruesish të tjerë. Në këtë artikull nuk do të ndalemi më shumë në çështjen e grafisë.

⁹ Për procesin dhe ritualin e përzgjedhjes së ndjekësve shpirtërorë shih p.sh. Baba Rexhebi, *Misticizma Islame...*, 1970, f. 110 vv.

¹⁰ Dervishët e tarikatis bektashian që i përkasin traditës së *babaganëve* (d.m.th. të grupit që trashëgiminë e përshpirtshme dhe atë të postit fetar e lidh me lidhjen shpirtërore dhe jo me lidhjen e gjakut dhe familjare), të cilët janë po ashtu ndjekës të linjës së Durballiut me teqe kryesore Teqenë e Durballiut në Farsala, sot në Greqi), përgjithësisht kanë bërë dhe bëjnë betimin e beqarnisë së përjetshme duke hequr dorë nga martesë dhe krijimi i familjes nëpërmjet riprodhimit biologjik. Kundrejt traditës së babaganëve (ose baballarëve) është ajo e *çelebinjve* që përfaqësohet nga ndjekësit e përfaqësuesve të linjës familjare të Haxhi Bektashit që janë edhe kujdestarët e vakëfit të teqesë qendrore (d.m.th. të Teqesë së Haxhi Bektashit në Suluca Karahöyük të Kırşehir-it, në Turqi). Për çështje si marrëdhëniet sociale, administrimi ekonomik, etj. në teqetë bektashiane shih p.sh. Faroqi, *Anadolu'da Bektaşilik*, 2003, passim.

¹¹ Në tekst: <1876 μαιου 18 γημερα | τρητη ~εβη κε ο σουλταν | μουρατης στο ταχτη> “[Më] 18 Maj 1876 ditën e martë hipi në fron Sulltan Murati”. Dhënia në këtë formë e kësaj paraqet edhe një rast mjaft interesant të përzierjes së vitit kalendarik diellor (gregorian) dhe vitit fiskal osman (rumī) Dibra, *19. Yüzyılda...*, 2021, f. 37.

¹² Një shembull të tillë na duket se përfaqësojnë disa tekste tek D5.

5.2.1 Gjuhët

Dorëshkrimet, siç u përmend më sipër, përbëhen nga tekste në gjuhën shqipe, turke, greke dhe arabe. Përmbajtja e teksteve në secilën gjuhë plotëson tekstet e tjera, pasi përgjithësisht tekstet nuk janë përkthime të teksteve të tjera në të njëjtin dorëshkrim. Bën përjashtim vetëm një pjesë e teksteve në gjuhën arabe, përkatësisht disa ajete të Kuranit dhe hadithe të profetit Muhamed të cilat në disa raste shoqërohen edhe me një përkthim në gjuhën greke.

Nisur nga vëllimi, shumica e teksteve janë në gjuhën turke dhe greke, pas tyre vijnë tekstet në gjuhën shqipe, kurse tekstet në gjuhën arabe përgjithësisht zënë më pak vend se tekstet e tjera. Megjithatë përqindjet e përdorimit të gjuhëve ndryshojnë nga njëri dorëshkrim në tjetrin.

5.2.2 Përmbajtja

Të gjitha tekstet kanë përmbajtje fetare – përveç pjesëve shumë të pakta, ku jepet ndonjë e dhënë personale apo ku tregohen ngjarje të ndryshme të kohës që nuk kanë lidhje specifike me çështjet e udhës bektashiane. Formalisht mund ndahen në tekste në poezi dhe në prozë. Kjo veçori lidhet edhe gjuhën në të cilën janë shkruar. Mbetet disi problematik klasifikimi nga ky aspekt i teksteve të lutjeve – ku mund të përfshihen edhe ajetet kuranore, – duke qenë se tekstet e ajeteve dhe të lutjeve mund të cilësohen edhe si një lloj teksti i veçantë (sidoqoftë më shumë poezi se prozë).¹³ Po ashtu, është problematike edhe ndarja e ‘poezisë së përshpirtshme’ nga ‘lutja’. Sidoqoftë, të paktën formalisht, lutja me strukturën dhe tiparet e veta prozodike mund të klasifikohet edhe si poezi.¹⁴ Tekstet shqipe përbëhen nga poezi të përshpirtshme: nefese bektashiane dhe gazele; edhe pak tekste në prozë. Tekstet turqishte janë në poezi dhe në prozë: përbëhen nga poezi të përshpirtshme, lutje, rrëfime hagiografike, si dhe nga ndonjë këshillë, formulim të kredos së tarikatit apo urdhëresë për bërjen e veprave të mira dhe largimin nga veprat e këqija. Tekstet greqishte janë përgjithësisht në prozë: përmbajnë rrëfime hagiografike dhe tekste mbi dijen dhe urtësinë e tarikatit bektashian. Tekstet arabishte përbëhen nga ajete kuranore, hadithe dhe lutje, ku tekstet e haditheve konsiderohen (më shumë) si prozë.

Duke qenë se këtu i kemi kushtuar vëmendje teksteve në gjuhën shqipe, do të japin vetëm disa të dhëna që lidhen me këto tekste. Siç u përmend, tekstet shqipe përbëhen nga poezi (ka këtu edhe ndonjë tekst që nuk jemi të sigurt nëse mundet ose jo të klasifikohet si prozë, në D5).

¹³ Rreth çështjes së ajeteve kuranore shih p.sh. A. Jones, “The paradox of Quranic assonance”, në: *The Balance of Truth. Essays in Honour of Professor Geoffrey Lewis*, Ed. Ç. Balim-Harding & C. Imber, The Isis Press, Istanbul, 2000, f. 179-192.

¹⁴ Kemi arritur t’i kushtojmë vëmendje vetëm në mënyrë të përciptë këtij aspekti, khs. Dibra, 19. *Yüzyılda...*, 2021, f. 402-405. Si shkrim ku trajtohet natyra e poezisë dhe çështje që lidhen me të do të sugjerohet E. Hatibi, “Vetmi me njerëz”, *Medius*, Nr. 17, 2022.

Dorëshkrimet tona nuk përmbajnë poezi të poetëve të mirënjohur, që mund t'i klasifikojmë si klasikët e letërsisë shqipe të traditës islame (si p.sh. Nezimi, Sulejman Naibi, Hasan Zyko Kamberi). Këtu dalin në pah poetë të tjerë, si p.sh. Dalip (e Shahin) Frashëri, Muharrem 'Mahzuni' Babai, Hoxhë Dobi, Sadetin Shapova (ose Shapua), Merkoja. Një pjesë e këtyre autorëve janë prezantuar në shkrime dhe studime të ndryshme dhe mund të konsiderohen autorë shumë të njohur (Dalip Frashëri, Shahin Frashëri, Baba Muharrem Mahzuni) ose të njohur (Hoxhë Dobi) të shek. XIX.¹⁵ Në ndonjë rast kemi poetë që për herë të parë i kemi hasur në këto dorëshkrime, siç është p.sh. Merkoja dhe Sadedin Shapua~Shapova.¹⁶ Një pjesë e këtyre autorëve njihen vetëm në mënyrë fragmentare.¹⁷ Mbi brendinë e teksteve jepen të dhëna më poshtë (shih § 6).

Tekstet që gjenden në dorëshkrime në mjaft raste janë të njëjta. Autori që haset më shumë është Baba Muharrem Mahzuni, i cili ka qenë një poet prodhimtar. Po ashtu, disa dorëshkrime përmbajnë edhe pjesë nga *Hadikaja* e Dalip Frashërit. Në anën tjetër, ka tekste që hasen vetëm tek një dorëshkrim dhe nuk jemi në gjendje të themi, me të dhënat që kemi në dispozicion, nëse kanë qenë të njohura gjerësisht nga gjithë bektashinjtë, apo bëhet fjalë për tekste me përhapje të kufizuar.

5.2.3 Autorët e dorëshkrimeve

Nuk ka shumë të dhëna për autorët apo shkruarit e dorëshkrimeve, të cilët kanë qenë përgjithësisht 'kopjues'. Por nuk mungojnë rastet kur kanë marrë edhetribute autoriale, siç është rasti i Merkos (D1) i cili shënon së është autori i *Nefesit të Demir Hanit*.¹⁸ Si autor konsiderojmë edhe Veli Leshnjën (D5) i cili sipas titullit që ka teksti përkatës, del që ka shkruar një prej teksteve më të veçanta në gjuhën shqipe.

¹⁵ Ndër burimet kryesore konsiderojmë Myderrizi, "Letërsia shqipe...", 1955; Myderrizi, "Letërsia fetare...", 1955; Osman. "Një dorëshkrim shqip...", 1957; Osman. "Dorëshkrime të vjetra...", 1957; M. Domi, "Letërsia shqipe me alfabet arab", në: *Historia e letërsisë shqipe...*, 1959, f. 249-301; Çollaku, "Rryma letrare...", 1983; Salihu, *Poezia e bejtexhinjve*, 1987; si edhe veprën e Baba Rexhebit, *Misticizma Islame...*, 1970 [si dhe bot. e 2-të 1995], *passim*, shih edhe Clayer, *L'Albanie, pays...*, 1990, *passim*; Elsie, "Albanian literature...", 1992; Elsie, "Islam and the Dervish...", 1994; Elsie, *The Albanian Bektashi...*, 2019, f. 273-319.

¹⁶ Ky konstatim lidhet me njohurinë e autorit të artikullit dhe nuk do të thotë që nuk gjenden në dorëshkrime të tjera.

¹⁷ Elsie autorët e kësaj kategorie ka preferuar t'i quajë 'autorë minorë': Elsie, "Albanian literature...", 1992, f. 302-304. Sidoqoftë nuk do të ishte e tepërt të thuhet se cilësia kryesore që i bashkon në këtë kategorizim gjithë këta autorë është mosnjohja e tyre sot, më së shumti prej humbjes së veprës.

¹⁸ Shih për këtë çështje Dibra, *Defteri i Merkos...*, 2013, f. 16, 46, 56.

Mbështetur në kaligrafinë e teksteve, mund të thuhet se disa dorëshkrime duhet të ketë pasur me shumë se një shkruer. Ne kemi arritur të identifikojmë këta shkruer (të mundshëm) të dorëshkrimeve: Merko (D1); Hajredin Roshniku dhe Mestan Shukarasi [!] (D2); Sulejman Dukaj (dhe Shahin Dukaj) (D3); Fetah efendi (D4); Veli Leshnja dhe Kaso Panariti (D5). Në dorëshkrimin e fundit (D6) nuk kemi arritur të gjejmë ndonjë të dhënë për shkruerin, por zotëruesi i fundit i tij duhet të ketë qenë Baba Hadër Muharremaj nga Kalivaçi i Tepelenës.

Shkruerit janë që të gjithë nga Jugu i Shqipërisë. Për disa mendojmë se si përcaktues i vendit të origjinës mund të merret mbiemri apo llagapi që kanë përdorur, p.sh. Veli Leshnja, Kaso Panariti, Sulejman dhe Shahin Dukaj duket të kenë qenë përkatësisht nga Leshnja, Panariti dhe Dukaj. Fshati Dukaj besojmë se është lehtësisht i lokalizueshëm si pjesë zonës së Tepelenës. Edhe pse për Leshnjën dhe Panaritin kemi më shumë se një mundësi lokalizimi, na rastin tanë duhet të jetë fjala për lokalitetet që gjenden në rajonin e Skraparit.¹⁹ Një argument është në fakt edhe poezia nga D5, ku autori i tekstit i është referuar në mënyrë të drejtpërdrejtë Skraparit (shih në § 7.2 shembullin përkatës në fund të artikullit). Megjithatë në hartën e përgatitur kemi dhënë emrin e vendit, që haset në dy rajone, pa përcaktuar në mënyrë të prerë për cilin Panarit a cilën Leshnjë bëhet fjalë. Edhe pse fillimisht prania e një teqeje bektashiane në një vend të dhënë apo në afërsi të një vendbanimi mund të merret si argument që fshatrat e përmendur (në rastin tonë Leshnjë dhe Panarit) duhet të kenë qenë patjetër në zonën ku ndodhej një teqe, një rast tjetër si ai i Hajredin Roshnikut, e bën të diskutueshme këtë mundësi, sepse Roshniku, me sa duket, nuk ka qenë një zonë e lidhur ekskluzivisht me bektashizmin.²⁰ Mënyra si Hajredini Roshniku, i cili shënon se është prej zonës së Beratit – sipas nesh prej Roshnikut – është lidhur me tarikatin mbetet hëpërhë e panjohur. Nëse përmbajtja e një sekuence të dorëshkrimit nuk është kuptuar gabim nga ana jonë, Hajredin Roshniku një kohë duhet të jetë gjendur edhe në Kalivaç. Rasti i tij besojmë se tregon që lidhja e personave të ndryshëm me tarikatin bektashian nuk mbështetej vetëm në traditën familjare dhe se kishte edhe myhibë dhe dervishë që vinin nga rrethe shoqërore që nuk ishin pjesë e “rrjetit tradicional” bektashian. Kjo skemë e aderimit është e vlefshme edhe për tarikatet e tjera.

¹⁹ Disa të dhëna mbi kulturën fetare të Leshnjës së Skraparit, që lidhen me traditën bektashiane, gjenden në materialin mjaft interesant të mbledhur nga Ylli dhe Sobolev, p.sh. Xh. Ylli, & A. N. Sobolev, *Albanskij toskskij govor sela Lešnja (kraina Skrapar)*, Biblion Verlag, Marburg an der Lahn, 2002, *passim*.

²⁰ Kjo çështje ka nevojë për shqyrtime të mëtejshme, që mund të hedhin poshtë atë që mëtojmë këtu, sidomos në lidhje me ‘skemën e aderimit’ të Hajredin Roshnikut në tarikatin bektashian.

As për Merkon nuk mund të themi me siguri prej cilit vend ishte, por besojmë se vinte nga një lokalitet pranë Gjirokastrës. Vetëm për Fetah efendiun shënohet se është prej qytetit të Gjirokastrës.²¹

Një tjetër e përbashkët e gjithë këtyre personave, përveç që kanë shkruar me germa greke, është edhe që kanë qenë të lidhur me traditën e Durballi Sulltanit duke mbajtur si teqe qendrore të zonës Teqenë e Durballiut në Farsala të Greqisë.²² Por ka edhe poezi shqipe ku nderohet Sejid Ali Sulltani i njohur ndryshe si Këzëllëdi, emrin e të cilit mban teqeja e Dimetokës, po në Greqi.²³ Një poezi e tillë gjendet në D1.

Mbetet e panjohur, ose së paku e papërcaktueshme me saktësi koha kur ka filluar dhe kur është përfunduar shkrimi i dorëshkrimeve. Në disa vende gjenden data të ngjarjeve që duhet të kenë pasur rëndësi të veçantë për shkruarit, por këto nuk kanë lidhje me kohën kur është bërë shënimi në tekstet tona. Si kufi të fundit kohor mbajmë dhjetëvjeçarin e fundit të shek. XIX. Por një pjesë e teksteve, edhe në formën që paraqiten në dorëshkrimet tona, pra me grafi greke, duhet të jenë shkruar më herët.

Veçoritë e përgjithshme të dorëshkrimeve po i paraqesim në mënyrë të përmbledhur në tabelën e mëposhtme:

²¹ Për këtë na vjen në ndihmë shënimi që i ka bashkangjitur dorëshkrimit Andrea Sahatçiu si punonjës i Arkivit. Emrin e plotë 'Andrea Sahatçiu' e kemi shtuar ne, kurse shënimi në dosje ka vetëm siglën A.S. dhe mban datën 23.04.1979: "Shkrime të një begtashiu me germa greke. Shkrim analfabeti që nuk lexohet. Tre fletët e para janë greqisht. Në fletën e parë shënohet se kur u bë muhib Fetah efendi. Shënohet një lindje fëmije në familje. Në fletën që ka datën 1881 shënohen udhëtime të bëra nga Gjirokastra në Stamboll, në Halep, në Tripoli dhe kthimi në Gjirokastrë pas 11 vjetëve. Në faqen e 2° që kanë kryedatën 1876 shënohen lindje dhe data të ndryshme të personave të familjes. Faqet e tjera janë lutje dhe vjersha fetare në gjuhën arabe me germa greke." Mendimi i A. Sahatçiu si specialist duhet mbajtur gjithnjë parasysh, por në këtë rast ne nuk mendojmë se është krejt i saktë përshkrimi në formën <Shkrim analfabeti që nuk lexohet.>.

²² Në kohën kur mendojmë se janë shkruar dorëshkrimet, apo së paku një pjesë e teksteve, *postnishin* (drejtues) i Teqesë së Durballiut ka qenë Baba Muharrem 'Mahzuni' (vd. 1869-70 [H. 1286]), shih Kiel i cili për nxjerrjen e kësaj të dhëne është mbështetur në mbishkrimet e mbetura të varreve të baballarëve të Teqesë së Durballiut M. Kiel, "The Bektashi Tekke of Durbali Sultan in Central-Greece: Some Notes on its Architecture, Epigraphy and History", në: *Sufism and Sufis in Ottoman Society: Sources - Doctrine - Rituals - Turuq - Architecture - Literature Iconography - Modernism*, Ed. A. Y. Ocak, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara, 2005, f. 421-441: f. 428; shih edhe Baba Rexhebi, *Misticizma islame...*, 1995, f. 227.

²³ Teqeja e Sejid Ali Sulltanit mbahet si teqeja më e rëndësishme bektashiane në Ballkan dhe vinte pas teqesë qendrore në Haxhibekdash të Turqisë.

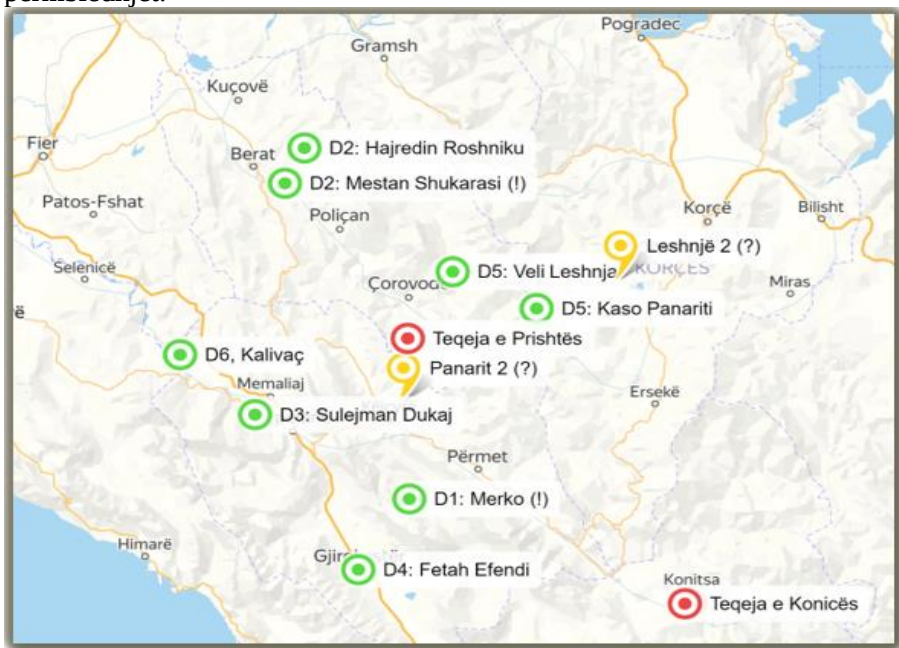
Dorëshkrimi			
Grafia	Gjuha	Të dhëna (të mundshme) mbi autorin dhe datën	
D1	arabe, greke	sh, tr, gr, ar.	Merkko, më gjasë nga rrethinat e Gjirokastrës.
D2	greke	sh, tr, gr, ar.	1. Hajredin Roshniku, nga Roshniku i Beratit; 2. Mestan Shukarasi, me gjasë nga zona e Beratit.
D3	greke, {latine}, {arabe}	sh, tr, gr, ar.	1. Sulejman Dukaj, nga Dukaj, Tepelenë; 2. Shahin Dukaj, nga Dukaj, Tepelenë.
D4	greke	sh, tr, gr, ar.	Fetah efendiu, nga Gjirokastra.
D5	greke	sh, tr, gr, ar.	1. Veli Leshnja nga Leshnja (Skrapar ose Korçë [1]); 2. Kaso Panarit, nga Panarit (Korçës ose Gjirokastrë [1]).
D6	greke, arabe	sh, tr, gr, ar.	Baba Hader Muharremaj [1], nga Kalivagji, Tepelenë.

Tabela 1: Skemë e veçorive të dorëshkrimeve

Një shpërndarje të dorëshkrimeve sipas origjinës – ndonjëherë të hamendësuar – të shkruesve është paraqitur në figurën/hartën më poshtë.²⁴ Kjo

²⁴ Një figurë/hartë të ngjashme e kemi paraqitur më parë tek F. Dibra, “Geleneğin Kıyısında...”, 2021, f. 247.

shpërndarje mund të mos ketë aspak lidhje me vendin ku janë hartuar përmbledhjet:

6. Disa tipare të teksteve të dorëshkrimeve

Gjithnjë mbajmë në vëmendje që poezia luan një rol të veçantë në përcjelljen dhe formësimin e traditës bektashiane. Edhe veprat themelore në prozë kur vjen puna tek komunikimi dhe përcjellja e dijes, ndërthuren me poezinë dhe njëfarësoj vendoset në shërbim të asaj që përcjell poezia, edhe pse në hierarkinë e informacionit teksti në prozë mund të jetë më i rëndësishëm dhe më parësor se ai i poezisë. Në letërsinë në gjuhën shqipe poezia duket se merr edhe më shumë rëndësi. Sidomos dy tekste të përkthyer (mbase mund të jetë më saktë të themi përshtatura) nga turqishtja në shqipe, siç janë *Hadika*-ja e Fuzulit e sjellë në gjuhën shqipe prej Dalip Frashërit dhe *Muhtarname*-ja²⁵ e

²⁵ Për burimin e *Muhtarnames* me sa dimë nuk ka një të dhënë të prerë. Edhe të dhënat që jepen në artikuj të ndryshëm nuk është krejt e qartë nga janë vjelë, por mundet që si burim kryesor ka shërbyer materiali që ka përgatitur Myderrizi – edhe ende i pabotuar. Me sa kemi arritur të shohim, Domi është i pari që shkruan se vepra në origjinal është në persisht, por që Shahin Frashëri është mbështetur në përkthimin e saj turqisht Domi, “Letërsia shqipe...”, 1959, f. 301. Këtë të dhënë e ka marrë edhe Mufaku (M. Movako, “Arnavutluk’ta Bektaşî Edebiyatı”, në: *Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Vol. 6, Nr. 10, 1999 [origjinali arabisht 1980], f.51-60: f. 56); Mufaku, *Lidhjet letrare...*, 2009, f. 144-145); prej Mufakut duket se e ka marrë edhe Norris (Norris,

kthyer prej Shahin Frashërit, janë dy vepra në vargje që mbështeten në dy vepra, e para në prozë dhe në vargje dhe e dyta në prozë.²⁶

Në tekstet e dorëshkrimeve lëvrohen disa “zhanre” (që ndonjëherë mund të ngërthehen edhe në një tekst të vetëm). Në formë liste mund t’i paraqesim përmbledhtas si më poshtë:

- himne fetare;
- tekste hagjiografike (me elemente të mitologjisë islame);
- tekste elegjiake;
- tekste ‘historike’;
- tekste ‘propagandistike’;
- tekste ‘polemike’;
- [tekste epike].

Tekstet e dorëshkrimeve dëshmojnë një marrëdhënie mes teksteve dhe autorëve, si dhe mes hierarkive të figurave të ndryshme që në tekste paraqiten si figurë qendrore. Marrëdhënia mes teksteve dhe autorëve shihet sidomos në tekstet që janë përkthime ose përshtatje nga gjuha turke në gjuhën shqipe; si dhe në tekste që janë përshtatje të teksteve më të hershme në gjuhën shqipe. Teksti më i rëndësishëm brenda korpusit të teksteve bektashiane mbetet *Hadikaja* e Dalip Frashërit. Kjo vepër, siç është vënë në dukje qysh prej fillimit të shekullit të kaluar nga Mithat Frashëri dhe më pas edhe nga Myderrizi²⁷, është shkruar duke përkthyer dhe përshtatur veprën turqishte me të njëjtin emër të Fuzuliut. Por janë të rëndësishme për studimin e traditës letrare bektashiane edhe poezi të tjera që i kemi përmendur me sipër (shih § 2.4.2).

Islam in the Balkans..., 1993, f. 181). Elsie thotë se “[...] *vepra mbështetet në origjinalin persisht, por është ndikuar prej një përkthimi turqisht.*” (Elsie, “Albanian literature...”, 1992, f. 301). Si vit i përfundimit të përkthimit të Sh. Frashërit jepet viti 1868. Më anë tjetër, përkthimi i *Muhtarname-s* në gjuhën turke, është i hershëm. Njihet së paku një variant i Dervish Mahfi-ut, që i përket mesit të shek. XVII, i cili shkruan se punën e ka nisur në muajin shev-val të vitit 1056 [nëntor-dhjetor 1646] (E. Duman, *Derviş Mahfî Muhtâr-Nâme (inceleme-metin): 1a-31b. varaklar arası*, Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi, 2020, f. 1). Vepra me sa duket është kopjuar më se një herë në kohë të ndryshme: Duman ka punuar me një kopje të përfunduar më 14 zilhixh-xhe 1272 [16 gusht 1856]. Ne kemi pasur rastin të shohim edhe një kopje tjetër pa datë, që i përkiste Teqesë së Konicës dhe sot ruhet në AQSH. Edhe ky dorëshkrim i AQSH-së është kopje veprës së Dervish Mahfi-ut, me ndryshim të vogël në tekst prej kopjes së punuar nga Duman. Nuk jemi në gjendje të themi ku është mbështetur Shahin Frashëri, por nuk është e pamundur që edhe ai të jetë mbështetur në një kopje të përkthimit të Dervish Mahfi-ut.

²⁶ Kjo veçori e kthimit në shqipe, në lidhje me *Hadikanë* është vënë në dukje së pari prej Myderrizit: Myderrizi, “Letërsia fetare...”, 1955, f. 135.

²⁷ Myderrizi, “Letërsia fetare...”, 1955, f. 135.

Një shembull interesant përbëjnë përshtatjet e veprave dhe teksteve të mëhershme në gjuhën shqipe, të cilat janë përpunuar nga autorët bektashianë shqiptarë sipas shijes së tyre dhe mendësisë së tarikatit. Siç u përmend edhe më sipër, në zanafillë këto vepra nuk kanë lidhje me tarikatin bektashi (§ 2.4.2). Ndjekja e rrugëtimit të tyre nëpër tekste dhe variante na ndihmon kuptojmë edhe një aspekt të intertekstualitetit të letërsisë shqipe të traditës islame. Teksti që kemi marrë si shembull shërben edhe si një pasqyrë të transferimit të hierarkive, që mund të skematizohet në formën:

Profeti Muhamed → Aliu {→ Sari Salltiku}.

Poezia origjinale i kushtohet profetit Muhamed. Në variantin bektashian që haset në dorëshkrimet me grafi greke si figurë qendrore del Aliu ose edhe Sari Salltiku. Megjithatë, në një dorëshkrim bektashian të viteve '40 të shek. XX, figurë qendrore është përsëri profeti Muhamed. Duke pasur në vëmendje edhe këtë shembull nuk jemi në gjendje të themi se cili variant do të ketë qenë më “normativi” në rrethet bektashiane deri në gjysmën e shek. XX. Një element tjetër i variantit bektashian të poezisë është shkëputja e lidhjes me variantet e mëhershme jobektashiane. Madje në njërin variant si autor i tekstit jepet Abdullah Melçani.²⁸

Një tekst tjetër që është përpunim i një teksti jobektashian është *Nefesi i Demir Hanit*, me autor Merkon. *Demir Hani* i Merkos është një përshtatje në vargje e rrëfenjës së Demir Hanit që ka qarkulluar më parë në prozë.²⁹ Edhe në këtë rast autorësinë e merr Merkoja i cili disa faqe pas tekstit të poezisë ka shkruar: “*edhe nefeze e Demir Hanit fakiri Merko e ngriti 'jëmendi sa të kem ymrë do të më rijë rehat shpirti'*”. Shembulli i përshtatjes që ka bërë Merkoja është edhe tregues i hierarkisë së teksteve, ku gjithnjë vendin e zgjedhur e ka pasur poezia.³⁰

Në tekst kemi shembuj të ngjarjeve që mund të konsiderohen “globale” (ngjarja e Qerbelasë) dhe syresh që mund t'i shohim si ngjarje “lokale” (p.sh. ngjarja e Demir Hanit). Ka edhe shembuj që, ndonëse nuk mund të thuhet se reflektojnë një ngjarje “globale”, prapëseprapë, për vetë shtrirjen dhe ndikimin që mund të ketë pasur ngjarjet nuk mund të konsiderohen as “lokale” (p.sh. *nefesi i Baba Muharremit* për jeniçerët).

²⁸ Për një krahasim të këtyre varianteve shih Dibra, *Defteri i Merkos...*, 2013, f. 43-45.

²⁹ Për rrëfenjën në prozë të Demir Hanin shih Osman, “Dorëshkrime të vjetra...”, 1957, f. 195-198.

³⁰ Shih edhe Dibra, *Defteri i Merkos...*, 2013, f. 46, 56. Ka shumë mundësi që varianti dhe autorësia e Abdullah Melçanit janë më të njohurat dhe më të përhapurat në dorëshkrime. Përfshirja në këtë mënyrë edhe në librin e Baba Rexhebit besojmë se përbën dëshminë më të rëndësishme.

Ngjarja e Qerbelasë ka vërtet një vend qendror në letërsinë islame në përgjithësi. Me këtë ngjarje lidhet lindja e një zhanri elegjiak siç është ai *mersije*-s.³¹ Shumë vepra me karakter epik lidhen po ashtu me ngjarjen e Qerbelasë.³² Sipas Myderrizit veprat bektashiane janë të parat në gjuhën shqipe ku është lëvruar zhanri i epikës.³³ Në kontekstin e letërsisë bektashiane shembulli më i përhapur duket se ka qenë pjesë e tekstit të *Hadikasë*, ku fjalë për këtë ngjarje.³⁴ Përkujtimi i ngjarjes së Qerbelasë është njëkohësisht edhe pjesë e ceremonialit të *matemit* (zisë) për vrasjen e Hysejnit dhe shokëve të tij. Shkrimi i këtij teksti në gjuhën shqipe dhe futja në ceremonialin që zhvillohet sipas kalendarit hënor (hixhri) në dhjetë ditët e para të muajit muharrem, përbën edhe një ndërrim në gjuhën e përdorur gjatë këtij ceremoniali ritual bektashian. Konica, që matemin e konsideron “*kreshma e bektashive*”, shkruan: “*Më 1 gjer më 10 të Mait, Matem, do me thënë rrojte në zi, pa ngrënë mish e pa pirë ujë. Ditë për ditë këndohet Hadikaja, shqip a gërqisht, në Toskëri, e turqisht ndër bektashit e anës Kallkandelenit.*”³⁵

Një ngjarje që e kemi konsideruar si të ndërmjetme (jo tamam “globale”, por as “lokale”) është shkrimi i korpusit të jeniçerëve prej Mahmutit II. Në fakt

³¹ Për një vështrim në lidhje me letërsinë turke shih I. Mélikoff, “Le drame de Kerbelâ dans la littérature épique turque”, në: *De l'épopée au mythe: Itinéraire turcologique*, Éditions Isis, Istanbul, 1995, f. 41-55; për shembuj kjo letërsi shih p.sh. B. Çağlayan, *Kerbelâ Mersiyeleri*, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, 1997, *passim*.

³² Një syresh dhe ndoshta ndër më të rëndësishmet është tregimi i bëmave të Ebu Muslimit *teberdarit* të Horasanit, i cili konsiderohet kreshniku që do të marrë hakun e dëshmorëve të Qerbelasë; për variantin në gjuhën turke shih p.sh. I. Mélikoff, *Abū Muslim, le “Porte-Hache” du Khorassan, dans la tradition épique turco-iranienne*. Adrien Maisonneuve, Paris, 1962; I. Mélikoff, “Abu Muslim, patron des akhis”, në: *De l'épopée au mythe...*, 1995, f. 35-40. Kopje në gjuhën turke të tregimit të Ebu Muslimit gjenden edhe në AQSH.

³³ Myderrizi, “Letërsia fetare...”, 1955, f. 131. Këtu mund të vijë menjëherë në mendje eposi i kreshnikëve, si vepra më përfaqësuese e epikës në letërsinë shqipe. Në rastin tonë bëhet fjalë më së pari për vepra që i njohim si tekste të shkruara. Më anë tjetër, vjen si pjesë e traditës bektashiane, apo vijim i saj, vepra e Naimit *Qerbelaja*, me të cilën nuk do të merremi në shqyrtimin tonë këtu. Në rastin e studimit të veprës së Naimit ka një traditë të mirëfilltë në Shqipëri, Kosovë dhe më gjerë. Si një artikull mjaft specifik kushtuar *Qerbelasë* së Naimit po përmendim këtu vetëm G. Duijzings, Ger. “Qerbelaja e Naim Frashërit: Feja dhe politika në Shqipëri”, në: *Përpyekja*, Nr. 15-16, 1999, f. 44-57.

³⁴ Nëpër dorëshkrimet tona gjenden edhe poezi të veçanta në gjuhën turke që i kushtohen ngjarjes së Qerbelasë. Por nuk kemi një hulumtim për krijimtarinë që mund t'i jetë kushtuar kësaj ngjarjeje në gjuhën shqipe. Për momentin mund të themi vetëm që poezi të tilla nuk mungojnë.

³⁵ F. Konitza, *Kalëndari i Malévé - me zbukurimë per 1900*, Perlindia é Shqipetarevé, Bruxelles, 1900, f. 25-26.

ngjarja meriton të futet në grupin e parë (pra të konsiderohet “globale”), sepse ka pasur impakt si në zhvillimet e brendshme në Perandorinë Osmane, ashtu edhe në zhvillimet përtej kufijve të saj. Kjo vërehet edhe nëse nisemi nga perspektiva bektashiane e reflektuar në poezinë e Baba Muharrem Mahzunit, që kemi marrë si shembull këtu.³⁶ Poezia bën fjalë për ‘shkatërrimin e padrejtë’ të jeniçerëve të cilët shihen si mbrojtësit e vendit nga armiqtë (*Moskovi dhe frëngu i detit*). Si personazhi negativ kryesor është Estrefi i cili përshkruhet si ‘soji i Jezidit, Jezid’ e ‘Mervan’ dhe si dinjitar a funksionar i sulltan Mahmutit II. Emri Estref [~ Istref], siç e ka vënë në dukje Dizdari, është variant i emrit Hüsrev ~ Husrev.³⁷ Estrefi i poezisë së Baba Muharremit ka mundësi të jetë Koxha Husrev Pasha [tur. Koca Hüsrev Paşa], i cili ka pasur një rol të rëndësishëm në reformat e Mahmutit II.³⁸ Në poezi është vënë në shënjestër edhe vetë Mahmuti II. Në këtë poezi mund të shihet një paralelizëm me një poezi kretase në gjuhën greke, ku merret sërish tema e eliminimit të jeniçerëve - por këtë radhë bëhet fjalë për personazhe lokale kretase më shumë se për jeniçerët në përgjithësi.³⁹ Poezia e Baba Muharremit mund të konsiderohet edhe një tekst propagandistik, sado që personazhet që përmenden në poezi me emër nuk i përkasin kohës kur besojmë se është shkruar poezia (ndoshta në vitet 1850!).

Në dorëshkrime paraqiten edhe disa ngjarje me karakter “lokal”. Si zhvillimi ashtu edhe ndikimi i tyre duhet të ketë qenë i kufizuar me zonën e Jugut të Shqipërisë. Teksti i parë është *nefesi i Demir Hanit*. Siç u përmend më sipër, rrëfenja e Demir Hanit, që është përshtatur në vargje prej një bektashiu (Merkos), ka qarkulluar më parë në prozë si një tekst pa lidhje të veçantë me tarikatin bektashian. Nisur nga burimi me i hershëm që ka botuar Myderrizi, personazhet pozitive të kenë qenë të lidhur me tarikatin sadi.⁴⁰ Të gjitha tekstet bektashiane në lidhje me Demir Hanin duket së janë më të vona se teksti në prozë.⁴¹ Megjithatë në kohën kur është përpunuar nga Merkoja - teksti i të cilit përbën variantin më të plotë të poezive bektashiane - duhet të ketë qenë reflektim edhe i një konflikti a gjendjeje të tensionuar, ku protagonistë ka gjasë të kenë qenë edhe bektashinjtë. Tjetër tekst, që paraqet një polemikë ku

³⁶ Për poezinë dhe një koment rreth saj shih F. Dibra, *Defteri i Merkos...*, 2013, f. 36-41.

³⁷ T. Dizdari, *Fjalor i orientalizmeve...*, 2005, f. 257.

³⁸ Për të dhëna mbi jetën dhe veprimtarinë e Koxha Husrev Pashës shih p.sh. H. İnalçık, “Hüsrev Paşa, Koca”, në: *TDV İslâm Ansiklopedisi, Vol. 19, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul*, 1999, f. 41-45.

³⁹ Për këtë poezi shih Dedes, “Blame it on the Turko-Romnion...”, 2011.

⁴⁰ Shih O. Myderrizi, “Një dorëshkrim shqip...”, 1957, f. 195v.

⁴¹ Për një hulumtim mbi Demir Hanin sugjerojmë: E. Hatibi, “Demir Hani”, në: *E-Zani i Naltë* (revistë në internet), 2020, <https://www.e-zani.org/2020/03/07/demir-hani/> (qasja: 18.10.2022).

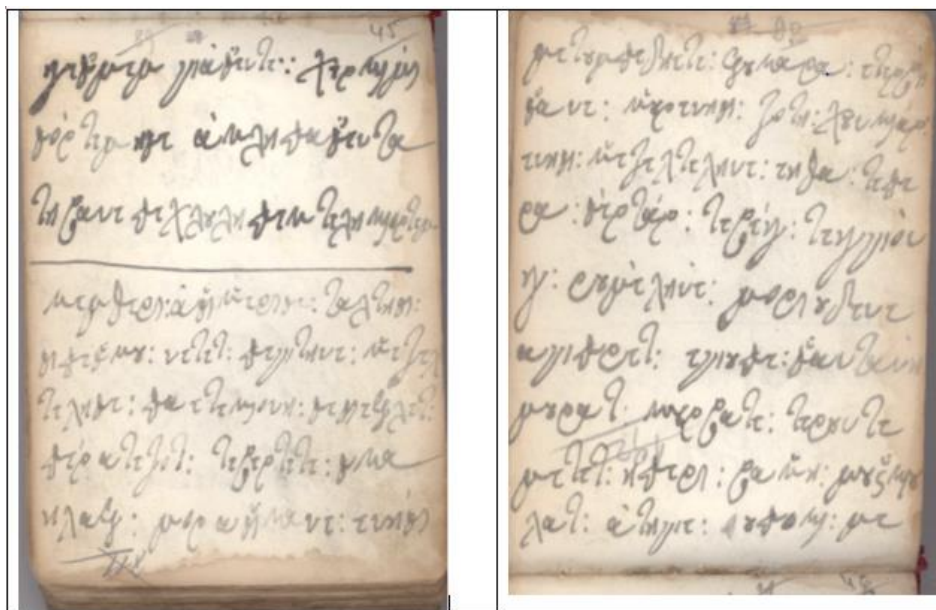
përfshihen bektashinjtë, është edhe një tekst i Veli Leshnjës (D5: 59a-60b). Këtu jepet një dialog i një bektashiu me një hoxhë për disa çështje fetare, ku bektashiu tregohet më i ditur se hoxha dhe zotërues i dijes së fshehtë. Megjithatë nuk është krejt e qartë nëse kjo narrativë reflekton një ngjarje që mund të ketë ndodhur njëmend në zonën ku supozojmë se ka jetuar Veli Leshnja, apo nëse kemi të bëjmë me një ndikim nga letërsia bektashiane, apo më saktë nga ato që njihen si *anekdota bektashiane*. Në rastin e dytë referenca lokale do të ishte e pavlefshme.

Tekstet hagiografike përfaqësohen me disa poezi, por besojmë së ndër më interesantët është një tekst mbi ardhjen e Këzëldeliut (i njohur edhe si Sejjid Ali Sulltan) në Rumeli. Sipas traditës bektashiane Këzëldeliu është trashëgimtar i Haxhi Bektashit dhe babai i Ballëm Sulltanit themeluesit të tarikatit bektashi (R. Yıldırım, *Rumeli'nin Fethinde ve Türkleşmesinde Öncülük Etmış Bir Gâzi Derviş: Seyyid Ali Sultan (Kızıldeli) ve Velayetnâmesi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2007, f. 23-36). Këtë tekst, që gjendet në D1, nuk e kemi hasur në ndonjë vend tjetër. Me të plotësohet edhe më mirë tematika e teksteve letrare bektashiane në gjuhën shqipe.

7. Shembujt

Nga dorëshkrime të ndryshme:

7.1. Shembull nga D1:

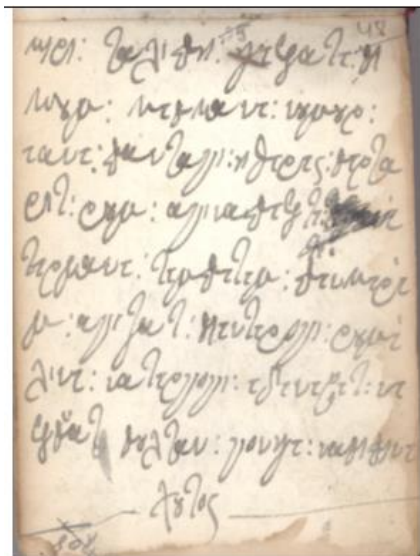

me rrahun: n' i' q' m' o' r' i' : q' o' r' i' ¹
 fa' x' e' n' t' : f' r' e' n' t' : n' e' j' e' r' i' m' e' ²
 f' e' s' i' n' : u' n' e' i' n' s' i' : f' e' n' t' : ³
 a' l' e' : u' n' e' i' n' s' i' : f' e' n' t' : n' e' ⁴
 e' r' i' : n' e' j' e' r' i' m' e' : f' e' n' t' : f' e' n' t' ⁵
 u' : n' e' r' i' : e' r' i' m' e' : f' e' n' t' : f' e' n' t' ⁶
 f' e' n' t' : a' l' e' : f' e' n' t' : f' e' n' t' : ⁷
 f' e' n' t' : e' r' i' : f' e' n' t' : f' e' n' t' : ⁸
 f' e' n' t' : f' e' n' t' : f' e' n' t' : f' e' n' t' : ⁹
 f' e' n' t' : f' e' n' t' : f' e' n' t' : f' e' n' t' : ¹⁰

f' e' n' t' : f' e' n' t' : f' e' n' t' : f' e' n' t' : ¹¹
 f' e' n' t' : f' e' n' t' : f' e' n' t' : f' e' n' t' : ¹²
 f' e' n' t' : f' e' n' t' : f' e' n' t' : f' e' n' t' : ¹³
 f' e' n' t' : f' e' n' t' : f' e' n' t' : f' e' n' t' : ¹⁴
 f' e' n' t' : f' e' n' t' : f' e' n' t' : f' e' n' t' : ¹⁵
 f' e' n' t' : f' e' n' t' : f' e' n' t' : f' e' n' t' : ¹⁶
 f' e' n' t' : f' e' n' t' : f' e' n' t' : f' e' n' t' : ¹⁷
 f' e' n' t' : f' e' n' t' : f' e' n' t' : f' e' n' t' : ¹⁸
 f' e' n' t' : f' e' n' t' : f' e' n' t' : f' e' n' t' : ¹⁹
 f' e' n' t' : f' e' n' t' : f' e' n' t' : f' e' n' t' : ²⁰

f' e' n' t' : f' e' n' t' : f' e' n' t' : f' e' n' t' : ²¹
 f' e' n' t' : f' e' n' t' : f' e' n' t' : f' e' n' t' : ²²
 f' e' n' t' : f' e' n' t' : f' e' n' t' : f' e' n' t' : ²³
 f' e' n' t' : f' e' n' t' : f' e' n' t' : f' e' n' t' : ²⁴
 f' e' n' t' : f' e' n' t' : f' e' n' t' : f' e' n' t' : ²⁵
 f' e' n' t' : f' e' n' t' : f' e' n' t' : f' e' n' t' : ²⁶
 f' e' n' t' : f' e' n' t' : f' e' n' t' : f' e' n' t' : ²⁷
 f' e' n' t' : f' e' n' t' : f' e' n' t' : f' e' n' t' : ²⁸
 f' e' n' t' : f' e' n' t' : f' e' n' t' : f' e' n' t' : ²⁹
 f' e' n' t' : f' e' n' t' : f' e' n' t' : f' e' n' t' : ³⁰

f' e' n' t' : f' e' n' t' : f' e' n' t' : f' e' n' t' : ³¹
 f' e' n' t' : f' e' n' t' : f' e' n' t' : f' e' n' t' : ³²
 f' e' n' t' : f' e' n' t' : f' e' n' t' : f' e' n' t' : ³³
 f' e' n' t' : f' e' n' t' : f' e' n' t' : f' e' n' t' : ³⁴
 f' e' n' t' : f' e' n' t' : f' e' n' t' : f' e' n' t' : ³⁵
 f' e' n' t' : f' e' n' t' : f' e' n' t' : f' e' n' t' : ³⁶
 f' e' n' t' : f' e' n' t' : f' e' n' t' : f' e' n' t' : ³⁷
 f' e' n' t' : f' e' n' t' : f' e' n' t' : f' e' n' t' : ³⁸
 f' e' n' t' : f' e' n' t' : f' e' n' t' : f' e' n' t' : ³⁹
 f' e' n' t' : f' e' n' t' : f' e' n' t' : f' e' n' t' : ⁴⁰

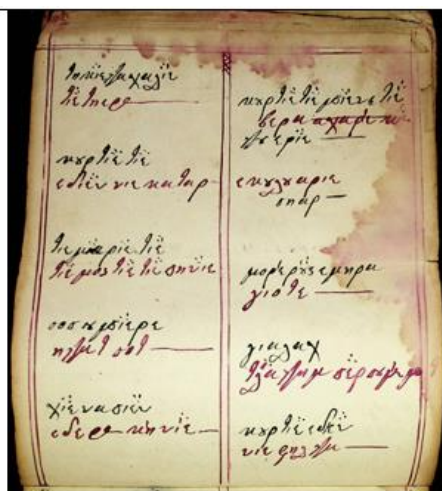
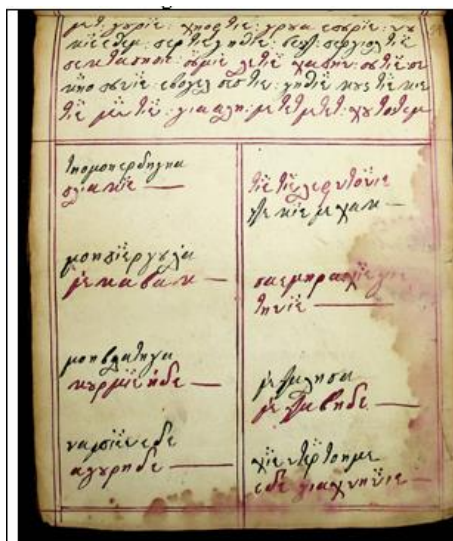
Kemther~i ashikërisë
 dalldisi si peshku në-det,
 bejtinë Këzëll Delisë
 pa e dëgjoni se si e flet
 për atë Zot të vërtetë,
 s'ka i-llaf mor ashikanë,
 e nisi me dymbëdhietë
 fukara e-dervishanë,
 kur e nisi zoti hunqar
 e nisi Këzëll Delinë,
 e-i-tha të bëra serdar
 të veç të çjionç Rumelinë,
 mori udhënë aji bret,
 e ju bë shandani murat,
 kur vate dër undë, medet,
 i bëri vaki mushqylat,
 atije u-poq me gjemixhinë
 i kërkoi dollipahanë,
 pyenë Këzëll Delinë,
 hasllëk nukë kishte pranë,
 ata nukë kishnë para,
 i deroji haku hatemi,
 pandaji i bëri fukara,

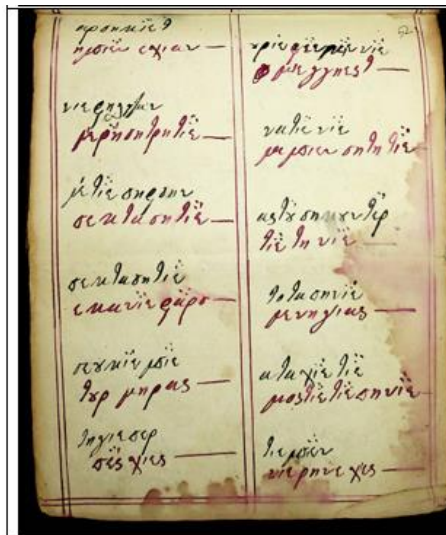
të gjejnë derman alemi,
 bëri emrë serdar~ Rum,
 e~i~tha Dervish Balisë,
 pa e mbush biqnë me kum,
 t'i derdhë mi Rumelisë,
 e mbushi biqnë me kum
 ktheji'e po e hap në det,
 kerameti serdarit rum
 që na e bën udhë në det,
 aji që bante tëmonë
 e pa detnë po heth tallas,
 pa shubhe, ashtu e thonë,
 thanë që është Hëzëri Iljias
 Thiri i par'i qemisë (gjemisë),
 aty tek ini qëndroni,
 për iza të Perëndisë,
 merhamet mbi na punoni,
 bëri emrë serveri rum,
 aji mbreti Rumelisë,
 aherë jia vu Durbali,
 e lëshoji kumnë biqsë,
 thiri gjemisë, e lëshoji,
 të vijë t'u marr e t'u xier,

se ç'ini ju u kupëtova,
edhe në det po bënë hyner
sa vanë e grehnë përtej,
e hëngërë gani nimenë,
pa erdhë e shkundë për këteji,
mbi na hodhe me (!) rahmenë,
aji që bante sufranë,
i thoshinë dervishi jakut
Kur-do që mejton dergjahnë,
Zavalli (m)bëneji për tabut
Aji që bante nufirë,

i thoshinë dervishi shyqri,
kur-do që mejtonte pirë,
luante nëha fiq[i]ri,
Dalipi xhefatë si kum,
që s'kanë numur e-anë,
pandaji i thërres serdarit rum,
aji na bëftë dermanë,
dem-be-dem bën kerem aji zat,
si e nderoji Rumelinë,
na dërgoji edhe nevet në fshat,
sulltan gonxhë Nasibinë. Hu dost

7.2. Shembull nga D5

[51a]

ti moi erdhia | plakë
 të të lëfdonë | çe kë me hak
 moi pjergulla | me kavak
 sa e mira që je | tinë
 moi vlatiga | kur më idhe

me ca lisa | me ca vidhe
 na bën edhe | aguridhe
 që ndërtoimë | edhe jahninë
 [051b]
 ti ke (!) ca hallë | të tiera
 kur të të bënë të | vera | xhyerë

kur të të | edhën në kadar
e kulluarë | si ar
të marrëtë | të mos të të pinë
more rrush e mira | jote
po s' u bëre | ixhat sot
jallah | t' laçim për bërsy me mot
që na bën | edhe rakinë
kur të edhin | në filxha(n)
[052a]

arshikët | i bën e qan
u rrënkë (!) në | mëngjest
në filxhan | më rri si dritë
natënë | ma bën si ditë
më të pifshin | bektashitë
ashtu sikundër | të dinë
bektashitë | e kanë fars
do ta pinë | me nijas
se u kë mbetur miras
ata që të | mos të të pinë
ti je për | peshqesh
ti e bën | njerinë qesh

[052b]
lum ay | që të mori vesh
sa e mira që je tinë
ti e bën ve|zirë mbret
ty njeriju | të ka kuvet
se të ka çularë si shishë
ay stof (!) pej | perë(n)disë
morë shkopi | pleqërisë
sa e mira | që je tinë
ti je që | në ahiret
ti more të | gjorën piten (!)
[053a]
jallah | i paska ta dinë
moj raki moj | bukurinë
piesh me meze | majjoshë
se për ty desha | të thoshë
kur ngriem | që në mëngjest
të mos pi ty kupë vdes
si shof të të | bër pekmes
edhe skrapari | rehaninë.

BIBLIOGRAFI

- Dorëshkrim*, AQSH: F. 143, D. 1708, [s.d.].
- Abazi-Egro, Genciana, “Dy dokumente të panjohura mbi jetën e poetit Nezim Berati (shek. XVIII)”, *Studime Historike* 1-2 (2013), f. 265-271.
- Abazi-Egro, Genciana, *Hasan Zyko Kamberi - Poezi*. Re. Genciana Abazi-Egro. Botimet Albanologjike, Tiranë, 2016.
- Abazi-Egro, Genciana, “Literary Patronage of the Albanian Vlora Dynastic Family, 1670-1764”, *Polis* 18 (2019), f. 5-21.
- Abazi-Egro, Genciana, *Nezim Berati - Divani shqip*. Re. Genciana Abazi-Egro. Toena, Tiranë, 2009.
- Abazi-Egro, Genciana, “Nga dorëshkrimet në botimet kritike: mbi procesin e njohjes së letërsisë së bejtexhinjve”, *Studime filologjike*, 3-4 (2010), f. 169-184.
- Abazi-Egro, Genciana, “Sami Frashëri dhe letërsia e bejtexhinjve: një sprovë e parë për botimin e Divanit të Nezim Frakullës”, *Studime filologjike*, 1-2 (2005), f. 119-164.
- Abu-Manneh, Butrus, “Between Heterodox and Sunni Orthodox Islam: The Bektashi Order in the Nineteenth Century and Its Opponents”, *Turkish Historical Review* 8.2 (2017), p. 203-218.

- Ajeti, Idriz, "Pamje historike e ligjerimit shqip të Gjakovës në fillim të shekullit XIX", *Studime dialektore dhe etimologjike*. Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Tiranë, 2005, f. 217-302.
- Algar, Hamid, "The Hurûfî Influence on Bektashism", *Bektachiyya: Études sur l'ordre mystique des Bektachis et les groupes relevant de Hadji Bektach*. Re. Alexandre Popovic dhe Gilles Veinstein. Éditions Isis, Istanbul, 1995, p. 39-53.
- Aliu, Ali, Sabri Hamiti dhe Mehmet Kraja, *Historia e letërsisë shqipe: Materialet e Konferencës shkencore*, 30-31 tetor 2009, në Prishtinë. Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës, Prishtinë, 2010.
- Ambros, Edith Gülçin, "Coffee's Elegy on the Death of Tobacco, 1636-1637 by Vardarlı Fazlı: An Ottoman Social Parody and its Linguistic Particularities", *"Buyurdum ki...." - the whole world of Ottomanica and beyond: Studies in honour of Claudia Römer*. Re. Hülya Çelik, Yavuz Köse dhe Gisela Procházka-Eisl. Brill, Leiden – Boston, 2023, p. 106-124.
- Ashta, Kolë, *Leksiku historik i gjuhës shqipe, III*, Universiteti i Shkodrës "Luigj Gurakuqi", Shkodër, 2000.
- Atalay, Besim, *Bektaşîlik ve Edebiyatı*. Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1340.
- Aydemir, Yaşar, "Ravzî'nin Rumeli İzlenimleri", *Turkish Studies* 4.2 (2009): 215-235.
- Ballgjati, Edmir, *Kënga qytetare shkodrane: Nga 'ahengu' tek 'kënga qytetare'*. Tezë Doktorature. Qendra e Studimeve Albanologjike, 2014.
- Ballgjati, Edmir, "Një dokument i panjohur më parë: notizimi më i hershëm në pentagram në lidhje me këngën tradicionale shqiptare", *Identitet kulturor shqiptar në 100 vjet*. Qendra e Studimeve Albanologjike, Tiranë, 2013, f. 131-137.
- Balta, Evangelia and Mehmet Ölmez, *Between Religion and Language*. Eren, İstanbul, 2011.
- Barkan, Ömer Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I: İstilâ Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeler", *Vakıflar Dergisi* 2 (1942): 279-386.
- Barkan, Ömer Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 9.1-4 (1949-1950): 524-569.
- Bartl, Peter, *Die albanischen Muslime zur Zeit der nationalen Unabhängigkeitsbewegung (1878-1912)*. Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1968.
- Bausani, Alessandro, "Le lingue islamiche: interazioni e acculturazioni", *Il mondo islamico tra interazione e acculturazione*. Re. Alessandro Bausani dhe Biancamaria Scarcia Amoretti. Roma: Università degli Studi di Roma, Istituto di Studi Islamici, 1981, p. 3-19.

- Birge, John Kingsley, *The Bektashi Order of Dervishes*. Luzac & Co, London, 1937.
- Bria, Gianfranco, "The Case of Albanian as an Islamic Language between Muslim Literary Tradition and National Culture", *Eurasian Studies* 18 (2020), p. 57-72.
- Bruinessen, Martin van, "Review: Irène Mélikoff, Hadji Bektach: un mythe et ses avatars. Genèse et évolution du soufisme populaire en Turquie, Leiden, Brill, 1998", *Turcica* 31 (1999), p. 549-553.
- Buharaja, Vexhi, "Një vështrim panoramik mbi të kaluarën e Beratit", Sinani, Shaban. *Berat, Beratinus, Buhara: Një udhëtim historik-kulturor nëpër mijëvjeçarët e qytetit*. Naimi, Tiranë, 2015, f. 245-284.
- Çabej, Eqrem, *Shqiptarët midis Perëndimit dhe Lindjes*. Re. Brikena Çabej. MÇM, Tiranë, 1994.
- Çabej, Eqrem, *Studime etimologjike në fushë të shqipes K-M*. Re. Brikena Çabej, Anila Omari dhe Seit Mansaku. Vëll. i 5. Çabej, Tiranë, 2014.
- Çağlayan, Bünyamin, *Kerbela Mersiyeleri*. Doktora Tezi: Gazi Üniversitesi, 1997.
- Clayer, Nathalie, *Aux origines du nationalisme albanais: La naissance d'une nation majoritairement musulmane en Europe*. Karthala, Paris, 2007.
- Clayer, Nathalie, *L'Albanie, pays des derviches: Les ordres mystiques musulmans en Albanie à l'époque post-ottomane (1912-1967)*. Otto Harrassowitz, Berlin – Wiesbaden, 1990.
- Clayer, Nathalie, *Në fillimet e nacionalizmit shqiptar: Lindja e një kombi me shumicë myslimane në Evropë*. Përkth. Artan Puto. 2. Botime Përpjekja, Tiranë, 2012.
- Clayer, Nathalie, "The Myth of Ali Pasha and the Bektashis: The Construction of an 'Albanian Bektashi National History'", *Albanian Identities: Myth and History*. Re. Stephanie Schwander-Sievers dhe Bernd J. Fischer. Indiana University Press, Bloomington – Indianapolis, 2002, p. 127-133.
- Çollaku, Shaban, "Rryma letrare e bejtexhinjve", *Historia e Letërsisë Shqiptare - që nga fillimet deri te Lufta Antifashiste Nacionalçlirimtare*. Re. Dhimitër S. Shuteriqi, etj. Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë, Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë, Tiranë, 1983, f. 58-75.
- Csirkés, Ferenc, "Turkish /Turkic Books of Poetry, Turkish and Persian Lexicography: The Politics of Language Under Bayezid II." *Treasures of Knowledge: An Inventory of the Ottoman Palace Library (1502/3–1503/4). Volume I: Essays*. Re. Gülru Necipoğlu, Cemal Kafadar dhe Cornell H. Fleischer. Leiden - Boston: Brill, 2019, p. 673-733.
- Dankoff, Robert, *An Evliya Çelebi glossary: unusual, dialectal and foreign words in the Seyahat-name*. Harvard University, The Department of Near East Languages and Civilizations, Cambridge, Massachusetts, 1991.

- Dankoff, Robert, "The Alexander romance in the Dīwān Lughāt at-Turk", *Humaniora Islamica* 1 (1973), p. 233-244.
- Dedes, Yorgos. "Blame it on the Turko-Romnion (Turkish Rums): A Muslim Cretan song on the abolition of the Janissaries." *Between Religion and Language: Turkish-Speaking Christians, Jews and Greek-Speaking Muslims and Catholics in the Ottoman Empire*. Re. Evangelia Balta dhe Mehmet Ölmez. Eren, İstanbul, 2011, p. 321-376.
- Dedes, Yorgos. "Was there a Greek Aljamiado Literature?", *The Balance of Truth: Essays in Honour of Professor Geoffrey Lewis*. Re. Çiğdem Balım-Harding dhe Colin Imber. İstanbul: The Isis Press, 2000, p. 83-98.
- Demiraj, Bardhyl, "Aleksandri i Madh i Maqedonisë në mendimin intelektual-albanologjik shqiptar", *Studime Albanologjike* 10 (2014), f. 9-23.
- Demiraj, Bardhyl dhe Judith I. Haug, "Ein frühes Zeugnis altalbanischer Schriftkultur und Musik: Das Kompendium des 'Alī Ufuḳī (nach ca. 1635)", *Altalbanische Schriftkultur – aus der Perspektive der historischen Lexikographie und der Philologie der Gegenwart – Akten der 6. deutsch-albanischen kulturwissenschaftlichen Tagung (27. September 2019, Buçimas bei Pogradec, Albanien)*. Re. Bardhyl Demiraj. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2020, p. 220-238.
- Demiraj, Bardhyl, "Mallkimi i epirotit (1483)", *Hylli i Dritës* 1 (2012), f. 27-37.
- Demiraj, Bardhyl, "Regjistrimet më të hershme në folklorin muzikor shqiptar (ca. 1650)", *Zani i Naltë* 16 (2016), f. 16-29.
- Dibra, Fatos, *19. Yüzyılda Arnavutluk'ta Kullanılmış Türkçe Üzerine Bir Dil İncelemesi: Güney Arnavutluk'ta Kaleme Alınmış Yunan Harfli Türkçe Bektaşî Cönkleri*. Doktora Tezi: İstanbul Üniversitesi, 2021a.
- Dibra, Fatos, "Arnavutluk'ta Konuşulmuş/Kullanılmış Türkçeye Dair", *Tehlikedeki Türk Dilleri 3: Disiplinlerarası Yaklaşımlar = Endangered Turkic Languages 3: Interdisciplinary Approaches*. Re. Süer Eker dhe Ülkü Çelik Şavk. Völl. i 4. Ankara-Astana: Uluslararası Türk Akademisi / International Turkic Academy & Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi / Khoja Akhmet Yassawi International Turkish-Kazakh University, 2016, f. 631-674.
- Dibra, Fatos, *Defteri i Merkos: një interpretim filologjik e gjuhësor*. Tezë masteri, Universiteti i Shkodrës, 2013.
- Dibra, Fatos, "Evlija Çelebiu dhe origjinat e shqiptarëve", *Përpyekja - Shqiptarët në Perandorinë Osmane* 25.36-37 (2020), f. 164-188.
- Dibra, Fatos, "Geleneğin Kıyısında, Meydanın Ortasında: Arnavut Bektaşilerinin Yunan Harfli Dinî Metinleri." *Türkistan'dan Balkanlara Türk Sufizmi*. Re. Gülşen Seyhan Alışık. Paradigma Akademi, İstanbul, 2021c. 235-262.
- Dibra, Fatos, "Italiano Alaturka: Bir Arnavut Bektaşî'sinin İtalyanca Öğrenme Serüveninden bir Kesit", *Cumhuriyetin Yüzüncü Yılında. Süer Eker*.

- Çağdaş *Türkolojinin İzinde*. Re. Ülkü Çelik Şavk, etj. Grafiker Yayınları, Ankara, 2023. 423-445.
- Dibra, Fatos, “Marrëdhënia fe-gjuhë-grafi në një defter bektashian të gjysmës së dytë të shek. XIX”, *Albanohellenica* 6 (2018), f. 255-275.
- Dibra, Fatos, “Mbi burimin e Fjalorit të Frang Bardhit: Një qasje turkologjike”, *Hylli i Dritës* 36.2 (2016), f. 71-108.
- Dibra, Fatos, *Rima e syrit, rima e veshit*. 2021b. 30 Maj 2021. <<https://peizazhe.com/2021/05/30/rima-e-syrit-rima-e-veshit/>>.
- Dibra, Fatos, *Sulejman Naibi dhe Divani i tij*. Universiteti i Shkodrës "Luigj Gurakuqi", Qendra e Studimeve Albanologjike - ACDA, Tiranë, 2022.
- Dibra, Fatos, “The Albanian Lexicon of Evliya Çelebi’s Seyahatname in the Context of Old Albanian”, *Altalbanische Schriftkultur – aus der Perspektive der historischen Lexikographie und der Philologie der Gegenwart* – Akten der 6. deutsch-albanischen kulturwissenschaftlichen Tagung (27. September 2019, Buçimas bei Pogradec, Albanien). Re. Bardhyl Demiraj. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2020, p. 269-314.
- Dibra, Fatos, “Yunan Harfli Arnavutça Bir Güfte Mecmuasında Bulunan Altı Yunan Ve Arap Harfli Türkçe Güfte”, *9. Milletlerarası Türkoloji Kongresi Bildiriler Kitabı*. Re. Feryal Korkmaz. İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2022. 391-426.
- Dizdari, Tahir, *Fjalor i orientalizmeve në gjuhën shqipe*. Instituti Shqiptar i Mendimit dhe i Qytetërimit Islam AIITC, Tiranë, 2005.
- Domi, Mahir, “Letërsia shqipe me alfabet arab”, *Historia e letërsisë shqipe. Vëllimi I: Folklori shqiptar - Letërsia e vjetër shqipe*. Re. Dhimitër S. Shuteriqi, Koço Bihiku dhe Mahir Domi. Universiteti Shtetëror i Tiranës, Instituti i Historisë dhe i Gjuhësisë, Tiranë, 1959a, f. 249-301.
- Domi, Mahir, “Sulejman Naibi”, *Historia e letërsisë shqipe. Vëllimi I: Folklori shqiptar - Letërsia e vjetër shqipe*. Re. Dhimitër S. Shuteriqi, Koço Bihiku dhe Mahir Domi. Universiteti Shtetëror i Tiranës, Instituti i Historisë dhe i Gjuhësisë, Tiranë, 1959b, f. 268-271.
- Duijzings, Ger, “Qerbelaja e Naim Frashërit: Feja dhe politika në Shqipëri”, *Përpyekja* 15-16 (1999), f. 44-57.
- Duman, Ebru, *Dervîş Mahfî Muhtâr-Nâme (inceleme-metin) (1a-31b. varaklar arası)*. Yüksek Lisans Tezi: Kocaeli Üniversitesi, 2020.
- Elsie, Robert, “Albanian literature in Greek script. The eighteenth- and early nineteenth-century Orthodox tradition in Albanian writing”, *Byzantine and Modern Greek Studies* 15.1 (1991), p. 20-35.
- Elsie, Robert, “Albanian literature in the Moslem tradition: Eighteenth and early nineteenth century Albanian writing in Arabic script”, *Oriens* 33 (1992), p. 287-306.

- Elsie, Robert, *Bektashinjtë shqiptarë: Historia dhe kultura e një rendi dervishësh në Ballkan*. Përkth. Gëzim Aliu. Botime Artini, Prishtinë, 2020.
- Elsie, Robert, *Histori e letërsisë shqiptare*. Përkth. Abdurrahman Myftiu. 2. Dukagjini, Pejë, 2001.
- Elsie, Robert, "Islam and the Dervish Sects of Albania. An Introduction to Their History, Development and Current Situation", *Islamic Quarterly* 42.4 (1998), p. 266-289.
- Elsie, Robert, "Leksiku shqip i Evlija Çelebiut i vitit 1662 dhe ç'duhet të dijë dervishi shtegtar", *Studime* (1997) 4 (1998), f. 239-249.
- Elsie, Robert, *The Albanian Bektashi: History and Culture of a Dervish Order*. I.B. Tauris, London, 2019.
- Elsie, Robert, "The Bellifortis text and early Albanian", *Zeitschrift für Balkanologie* 22.2 (1986), p. 158-162.
- Elsie, Robert, "The Currents of Moslem and Bektash writing in Albania", *Albanian Catholic Bulletin / Buletini Katolik Shqiptar* 15 (1994), p. 172-177.
- Ergun, Sadeddin Nüzhet, *Bektaşî Edebiyatı Antolojisi: Bektaşî Şairleri ve Nefesleri - Bektaşî Edebiyatı Antolojisi: On Yedinci Asırdanberi Bektaşî-Kızılbaş: Alevî Şairleri ve Nefesleri*. 2. baskı. Vëll. e 1-2. Maarif Kitaphanesi, İstanbul, 1955.
- Faroqhi, Suraiya, *Anadolu'da Bektaşilik*. Përkth. Nasuh Barın. Simurg, İstanbul, 2003.
- Faroqhi, Suraiya, "Conflict, Accommodation and Long-Term Survival: The Bektashi Order and the Ottoman State (Sixteenth-Seventeenth Centuries)", *Bektachiyya: Études sur l'ordre mystique des Bektachis et les groupes relevant de Hadji Bektach*. Re. Alexandre Popovic dhe Gilles Veinstein. Éditions Isis, Istanbul, 1995b, p. 171-184.
- Faroqhi, Suraiya, "The Bektashis: An Historical Survey." *Bektachiyya: Études sur l'ordre mystique des Bektachis et les groupes relevant de Hadji Bektach*. Re. Alexandre Popovic dhe Gilles Veinstein. Éditions Isis, Istanbul, 1995a, p. 9-30.
- File, Valter, *Hasani i Zyko Kamberit - vepra dhe jeta*. Instituti i Hulumtimit dhe Publikimit Vlerave Kulturore dhe Artistike, Tiranë, 2010.
- Filipović, Milenko S., "Albanisch mit kyrillischen Buchstaben", *Zeitschrift für Balkanologie* 7.1-2 (1969-1970), p. 22-23.
- Fleming, K. E., *The Muslim Bonaparte: Diplomacy and Orientalism in Ali Pasha's Greece*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1999.
- Frashëri, Kristo, "Sulejman Naibi dhe odisea e Divanit të tij", *Studime filologjike* 3-4 (2006), f. 65-79.
- Frashëri, Kristo, "Sulejman Naibi dhe vendi që ai zë në letërsinë shqipe të shekullit XVIII", *Perla* 62.2 (2012), f. 5-13.

- Gavriel, Eftychios, "Transcription Problems of Karamanlidika Texts", *Cries and Whispers in Karamanlidika Books, Proceedings of the First International Conference on Karamanlidika Studies, (Nicosia 11th-13th September 2008)*. Re. Evangelia Balta dhe Matthias Kappler. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2010, p. 255-265.
- Gawrych, George W., "Tolerant Dimensions of Cultural Pluralism in the Ottoman Empire: The Albanian Community, 1800-1912", *International Journal of Middle East Studies* 15.4 (1983), p. 519-536.
- Gawrych, George W., *The Crescent and the Eagle: Ottoman Rule, Islam and the Albanians, 1874-1913*. I. B. Tauris, London, 2006.
- Gjinaj, Maksim, Petrit Bezhani dhe Nuri Çuni. *Bektashizmi në Shqipëri: bibliografi*. Albpaper, Tiranë, 2004.
- Gjyli, Arif., "Zenel Bastari, vjershëtar i gjysmës së parë", *Buletin i Universitetit Shtetëror të Tiranës. Seria Shkencat Shoqërore* 1 (1961), f. 148-180.
- Hahn, Johan Georg von., *Albanesischen Studien*. Vëll. i 2. Friedrich Mauke, Jena, 1854.
- Hamiti, Abdullah dhe Abdulla Rexhepi, *Poezi shqipe me alfabet arab: Nga dorëshkrimi i Bibliotekës Millet në Stamboll Koleksioni i Ali Emirit*. Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Tiranë, 2022.
- Hamiti, Abdullah, *Nezim Frakulla dhe divani i tij shqip*. Logos-A, Shkup, 2008.
- Hamiti, Abdullah, "Rreth një poezie të poetit Turk Ravzi të shekullit të XVI-të kushtuar Dukagjinit", *Malësia* 5 (2010), f. 175-181.
- Hamiti, Abdullah, "Vështirësitë e leximit të teksteve shqipe me grafi arabe", *Seminari Ndërkombëtar për Gjuhën, Letërsinë dhe Kulturën Shqiptare: Punimet e materialeve të Seminarit XIX Ndërkombëtar për Gjuhën, Letërsinë dhe Kulturën Shqiptare*. Prishtinë-Prizren, gusht 2000. Universiteti i Prishtinës, Fakulteti i Filologjisë - Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë, Prishtinë, 2001, f. 143-157.
- Hamiti, Asllan, "Gjorgji Pulevski dhe dy fjalorët shumëgjuhësh të tij", *ANAS Studia humanitatis* 3-4 (2014), f. 95-110.
- Hamiti, Sabri, "Histori e letërsi", *Historia e letërsisë shqipe: Materialet e Konferencës shkencore, 30-31 tetor 2009, në Prishtinë*. Re. Ali Aliu, Sabri Hamiti dhe Mehmet Kraja. Prishtinë: Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës - Akademia e Shkencave e Shqipërisë, 2010, f. 7-21.
- Hammer, Joseph von., *Narrative of Travels in Europe, Asia, and Africa in the Seventeenth Century by Evliya Efendi (Vol. I., Part II.)*. William H. Allen & Co., London, 1854.
- Hasluck, Frederick W., "Geographical distribution of the Bektashi", *The Annual of the British Scholl at Athens* 21 (1914/1915-1915/1916), p. 84-124.
- Hasluck, Frederick William, *Christianity and Islam under the Sultans*. Re. Margaret M. Hasluck. Vëll. i 2. Clarendon Press, Oxford, 1929.

- Hasnaj, Ibrahim, *Zenel Bastari dhe vepra e tij*. Re. Kujtim Ahmataj dhe Pëllumb Katroshti. Argeta LMG, Tiranë, 2003.
- Hatibi, Elton, *Demir Hani*. 2020. 18 10 2022. <<https://www.e-zani.org/2020/03/07/demir-hani/>>.
- Hatibi, Ervin, “Vetmi me njerëz”, *Medius* (2022).
- Hazai, György, “Osmanlı Döneminde Bir İmparatorluk Dili Olarak Türkçe”, *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim: Milletlerarası Kongresi (12-15 Nisan 1999)*. Re. Hidayet Yavuz Nuhoğlu. İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi IRCICA, İstanbul, 2001. 213-220.
- Hegyi, O., “Minority and restricted uses of the Arabic alphabet: the Aljamiado phenomenon”, *Journal of the American Oriental Society* 99.2 (1979), p. 262-269.
- Hoxha, Ibrahim D., *Nëpër udhën e penës shqiptare: nga historiku i ABC-së dhe i shkrimit shqip*. Shtëpia Botuese e Librit Shkollor, Tiranë, 1986.
- Hysa, Mahmud, *Alamiada shqiptare I: Studime letrare*. Logos-A, Shkup, 2000.
- Hysa, Mahmud, *Alamiada shqiptare II: Studime dhe recensione*. Logos-A, Shkup, 2000.
- Hysa, Mahmud, “Zenel Bastari”, *Alamiada shqiptare I: Studime letrare*. Logos-A, Shkup, 2000, f. 179-235.
- “İlahî e Nezimit”, *Zani i Naltë* 13.5 (1938), f. 130-131.
- İnalcık, Halil, “Hüsrev Paşa, Koca.” *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Vëll. i 19. Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 1999. 41-45.
- Irakleous, Stelios, “On the Development of Karamanlidika Writing Systems Based on Sources of the Period 1764–1895”, *Mediterranean Language Review* 20 (2013), p. 57-95.
- Ismajli, Rexhep, *Tekste të vjetra shqipe*. Dukagjini, Pejë, 2000.
- Jones, Alan, “The paradox of Quranic assonance”, *The Balance of Truth: Essays in Honour of Professor Geoffrey Lewis*. Re. Çiğdem Balim-Harding dhe Colin Imber. The Isis Press, Istanbul, 2000, p. 179-192.
- Jubany, Giuseppe, re., *Raccolte di canti popolari e rapsodie di poemi albanesi*. Përth. Giuseppe Jubany. Tipografia del Lloyd Austriaco, Trieste, 1871.
- Kafadar, Cemal, “How Dark is the History of the Night, How Black the Story of Coffee, How Bitter the Tale of Love: The Changing Measure of Leisure and Pleasure in Early Modern Istanbul”, *Medieval and Early Modern Performance in the Eastern Mediterranean*. Re. Arzu Öztürkmen dhe Evelyn Birge Vitz. Turnhout: Brepols, 2014, p. 243–269.
- Kaleshi, Hasan, *Kontributi i shqiptarëve në dituritë islame*. Logos-A, Tiranë-Shkup-Prishtinë, 2013.
- Kaleshi, Hasan, “Letërsia shqipe Aljamiado”, *Përpyjekja* 25.36-37 (2020), f. 139-162.
- Kaleshi, Hasan, “Roli i shqiptarëve në letërsitë orientale”, *Seminari i kulturës shqiptare për të huaj 2 (Përmbledhje e ligjëratave të mbajtura në*

- seminarin e vitit 1975*). Fakulteti Filozifik i Prishtinës, Prishtinë, 1976, f. 151-217.
- Kaleši, Hasan, "Albanska aljamiado književnost", *Prilozi za Orijentalnu Filologiju 1966-67* 16-17 (1970): 49-76.
- Kaleši, Hasan, "Prilog poznavanju arbanaske književnosti iz vremena Preporoda (arbanaska književnost na arapskom alfabetu)", *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 1 (1956): 352-388.
- Kaplan, Yunus, "Fehîm-i Kadîm'in Bahr-ı Tavîl'i", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 16 (2016): 167-176.
- Kappler, Matthias, "'Kelimat': a Turkish-Greek Word List for Ottoman Primary Schools in Crete", *Turkish language contacts in South-Eastern Europe - Articles in Italian, German, French and English*. Isis Press, Istanbul, 2002, p. 181-102.
- Kappler, Matthias, "A proposito di 'ortografia caramanlidica'", *Turcica et Islamica - Studi in memoria di Aldo Gallotta*. Re. Ugo Marazzi. Università di Napoli "L'Orientale", Dipartimento di Studi Orientali, Napoli, 2003, p. 309-339.
- Kappler, Matthias, "Fra religione e lingua/grafia nei Balcani: i musulmani grecofoni (XVIII-XIX sec.) e un dizionario rimato ottomano-greco di Creta." *Oriente Moderno* 15 (76).3 (1996), p. 79-112.
- Kappler, Matthias, "Ottoman Versified Dictionaries for Balkan Languages: a Comparative Analysis", *Zeitschrift für Balkanologie* 37.1 (2001), p. 10-20.
- Kappler, Matthias, *Turcizmi nell' "Alipasiadha" di Chatzi Sechretis*. Silvio Zamorani Editore, Torino, 1993.
- Kappler, Matthias, "Verso un nuovo Thesaurus dei turcismi balkanici: la dimensione dialettale e materiale sui turcismi greco-epiroti dei secoli XVIII-XIX." Kappler, Matthias. *Turkish language contacts in South-Eastern Europe - Articles in Italian, German, French and English*. Isis Press, Istanbul, 2002, p. 231-272.
- Karakaya-Stump, Ayfer, "The Vefâ'iyye, the Bektashiyye and Genealogies of "Heterodox" Islam in Anatolia: Rethinking the Köprülü Paradigm", *Turcica* 44 (2012-2013), p. 279-300.
- Kastrati, Jup, *Historia e albanologjisë (1497-1997). Vëllimi i parë (1497-1853)*. Argeta LMG, Tiranë, 2000.
- Kiel, Machiel, "The Bektashi Tekke of Durbali Sultan in Central-Greece: Some Notes on its Architecture, Epigraphy and History", *Sufism and Sufis in Ottoman Society: Sources - Doctrine - Rituals - Turuq - Architecture - Literature Iconography - Modernism*. Re. Ahmet Yaşar Ocak. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 2005, p. 421-441.
- Kissling, Hans Joachim, "Zur Frage der Anfänge des Bektaşitums in Albanien", *Oriens* 15 (1962): 281-286.

- Koç, Yunus, “İskân”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*. gözden geçirilmiş 2. basım. Vëll. e EK-1. Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 2020. 657-659.
- Kodra, Klara, ““Erveheja” e M. Kyçyktut dhe novela e nëntë e ditës së dytë të “Dekameronit” të Bokaços”, *Studime filologjike*, 1-2 (2008), f. 179-189.
- Koliqi, Ernest, “Dy shkollat letrare shkodrane”, Koliqi, Ernest. *Kritikë dhe estetikë*. Re. Stefan Çapaliku. Apollonia, Tiranë, 1999a, f. 13-21.
- Koliqi, Ernest, *Kritikë dhe estetikë*. Re. Stefan Çapaliku. Apollonia, Tiranë, 1999.
- Koliqi, Ernest, “Shkolla letrare e françeskajvet.” Koliqi, Ernest. *Kritikë dhe estetikë*. Re. Stefan Çapaliku. Tiranë: Apollonia, 1999c, f. 25-27.
- Koliqi, Ernest, “Shkolla letrare e jezuitvet.” Koliqi, Ernest. *Kritikë dhe estetikë*. Re. Stefan Çapaliku. Apollonia, Tiranë, 1999b, f. 22-24.
- Konitza, Faik, *Kalëndari i Malëvé - me zbukurimë per 1900*. Perlindia é Shqiptarevé, Bruxelles, 1900.
- Köprülü, Fuad, *Türk Edebiyatında İlk Mutasafıvlar*. Re. Orhan F. Köprülü. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1976.
- Kotzageorgis, Phokion P., “Për një përkufizim të kulturës osmane: rasti i turkojaniotëve”, *Përpjekja - Shqiptarët në Perandorinë Osmane* 25.36-37 (2020), f. 190-202.
- Kotzageorgis, Phokion P., “Pour une définition de la culture ottomane: le cas des Tourkoyanniotes”, *Études balkaniques* 16 (2009), p. 17-32.
- Kotzageorgis, Phokion P., “Reworking the Ascension in Ottoman Lands: An Eighteenth-Century Mir’ājnāma in Greek from Epirus”, *The Prophet’s Ascension: Cross-Cultural Encounters with the Islamic Mir’āj Tales*. Re. Christiane Gruber dhe Frederick Colby. Indiana University Press, Bloomington – Indianapolis, 2010, f. 297-312.
- Krasniqi, Gazmend, *Poezia shqipe - një histori letrare*. Ombra GVG, Tiranë, 2016.
- Krasniqi, Nehat, “Gjurmë të zanafillës së letërsisë shqipe alhamiado”, *Kontribute albanologjike: Studime dhe dokumente historike e letrare të periudhës osmane*. Instituti Albanologjik i Prishtinës, Prishtinë, 2011, f. 349-363.
- Krasniqi, Nehat, “Vasijetnameja e Mulla Dervish Pejës”, *Studime Orientale* 2 (2002), f. 13-51.
- Krasniqi, Nehat, “Vrojtime të reja mbi jetën dhe veprën letrare të Nezim Frakullës”, *Kontribute albanologjike: Studime dhe dokumente historike e letrare të periudhës osmane*. Instituti Albanologjik i Prishtinës, Prishtinë, 2011, f. 381-398.
- Krasniqi, Nehat, *Zhvillimi i kulturës shqiptare me ndikime orientale prej shekullit XVIII deri në fillimet e Rilindjes Kombëtare*. Instituti Albanologjik, Prishtinë, 2017.

- Kushner, David, *The Rise of Turkish Nationalism 1876-1908*. Frank Cass, London - New Jersey, 1977.
- Leezenberg, Michiel, "The Vernacular Revolution: Reclaiming Early Modern Grammatical Traditions in the Ottoman Empire", *History of Humanities* 1.2 (2016), p. 251-275.
- Lewis, Bernard, *The Emergence of Modern Turkey*. 2. London - Oxford - New York: Oxford University Press, 1968.
- Lindstedt, Jouko, "Multilingualism in the Central Balkans in late Ottoman times", *In search of the center and periphery: Linguistic attitudes, minorities, and landscapes in the Central Balkans*. Re. Max Wahlström dhe Maxim Makartsev. Helsinki: Helsingin yliopisto, nykykielten laitos, 2016, p. 51-67.
- Lloshi, Xhevat, *Rreth alfabetit të shqipes*. Logos-A, Shkup - Prishtinë - Tiranë, 2008.
- Luli, Faik dhe Islam Dizdari, *Mevludet në gjuhën shqipe*. Camaj-Pipa, Shkodër, 2002.
- Matzinger, Joachim, *Der Altalbanische Text Mbsuame e Krështerë (Dottrina cristiana) des Lekë Matrënga von 1592: Eine Einführung in die albanische Sprachwissenschaft*. J.H. Röhl, Dettelbach, 2006.
- Mehmeti, Ahmet, *Abedin Dino*. Onufri, Tiranë, 1998.
- Mélikoff, Irène, *Abū Muslim, le "Porte-Hache" du Khorassan, dans la tradition épique turco-iranienne*. Adrien Maisonneuve, Paris, 1962.
- Mélikoff, Irène, "Abu Muslim, patron des akhis", *De l'épopée au mythe: Itinéraire turcologique*. Éditions Isis, Istanbul, 1995a, p. 35-40.
- Mélikoff, Irène, "Bektaşî-Alevîler'de Ali'nin Tanrılaştırılması", *Tarihten Teolojiye: İslam İnançlarında Hz. Ali*. Re. Ahmet Yaşar Ocak. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2005b. 79-101.
- Mélikoff, Irène, *Hadji Bektach: un mythe et ses avatars. Genèse et évolution du soufisme populaire en Turquie*. Brill, Leiden, 1998.
- Mélikoff, Irène, "Le divination d'Ali chez les Betachis-Alevis", *From history to theology Ali in Islamic beliefs*. Re. Ahmet Yaşar Ocak. Turkish Historical Society, Ankara, 2005a, p. 83-110.
- Mélikoff, Irène, "Le drame de Kerbelâ dans la littérature épique turque", *De l'épopée au mythe: Itinéraire turcologique*. Éditions Isis, Istanbul, 1995b, p. 41-55.
- Mélikoff, Irène, "Yunus Emre ile Hacı Bektaş", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 20 (1972): 27-36.
- Memishi, Isa, *Transkriptimi i shkrimeve shqipe me grafi arabe*. Tezë doktorature: Universiteti i Prishtinës, 2005.
- Mignon, Laurent, *Uncoupling Language and Religion: An Exploration into the Margins of Turkish Literature*. Academic Studies Press, Boston, 2021.

- Movako, Muhammed, "Arnavutluk'ta Bektaşî Edebiyatı", *Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 6.10 (1999): 51-60.
- Mufaku, Muhamed, *Lidhjet letrare shqiptare-arabe*. ACFOS, Tiranë, 2009.
- Myderrizi, Osman, "'Erveheja" dhe Muhamet Çami", *Buletin i Institutit të Shkencave* 1 (1951), f. 72-81.
- Myderrizi, Osman, "Dorëshkrime të vjetra shqip të panjohura të Gjirokastrës", *Buletin i Universitetit Shtetëror të Tiranës, Seria Shkencat Shoqërore* 2 (1959), f. 159-189.
- Myderrizi, Osman, "Erveheja", *Buletin i Universitetit Shtetëror të Tiranës. Seria Shkencat Shoqërore* 1 (1957), f. 253-278.
- Myderrizi, Osman, "Fjalori shqip-turqisht i Hafiz Ali Ulqinakut (I)", *Studime filologjike*, 3 (1965a), f. 155-188.
- Myderrizi, Osman, "Fjalori shqip-turqisht i Hafiz Ali Ulqinakut (II)", *Studime filologjike*, 4 (1965b), f. 141-170.
- Myderrizi, Osman, "Hasan Zyko Kamberi", *Buletin për Shkencat Shoqërore* 1 (1955c), f. 93-109.
- Myderrizi, Osman, "Letërsia fetare e bektashive", *Buletin i Universitetit Shtetëror të Tiranës, Seria Shkencat Shoqërore* 3 (1955b), f. 131-142.
- Myderrizi, Osman, "Letërsia shqipe me alfabetin arab", *Buletin i Universitetit Shtetëror të Tiranës, Seria Shkencat Shoqërore* 1 (1955a), f. 148-155.
- Myderrizi, Osman, "Nezim Frakulla (1690(?) - 1750)", *Buletin për Shkencat Shoqërore* (1954), f. 56-76.
- Myderrizi, Osman, "Një dorëshkrim shqip i panjohur i Gjirokastrës (shek. XIX)", *Buletin i Universitetit Shtetëror të Tiranës, Seria Shkencat Shoqërore* 1 (1957), f. 177-200.
- Myderrizi, Osman, "Një fjalor i vjetër Shqip-Turqisht", *Buletin i Institutit të Shkencave* 1 (1951), f. 82-85.
- Myderrizi, Osman, "Tekstet e vjetra shqip me alfabetin arab", *Konferenca e Parë e Studimeve Albanologjike*, Tiranë, 15-21 Nëntor, 1962. Universiteti Shtetëror i Tiranës, Instituti i Historisë dhe i Gjuhësisë, Tiranë, 1965, f. 287-291.
- Nadin, Lucia, *Venezia e Albania. Una storia di incontri e secolari legami = Venice and Albania. A history of encounters and secular ties*. Regione del Veneto, Venezia, 2013.
- Nagel, Tilman, *Alexander der Grosse in der frühislamischen Volksliteratur*. Verlag für Orientkunde Dr. H. Vorndran, Walldorf-Hessen, 1978.
- Neziri, Zeqirja, "Kriteret e periodizimit të letërsisë "së vjetër" shqipe", *Letërsia si e tillë: Probleme të vlerësimit të trashëgimisë sonë letrare* (Akte të Konferencës shkencore në Tiranë me këtë temë të mbajtur në Tiranë. Re. Dilaver Dilaveri, Enver Muhametaj dhe Ymer Çiraku. Toena, Tiranë, 1996, f. 89-106.

- Norris, H. T., *Popular Sufism in Eastern Europe: Sufi brotherhoods and the dialogue with Christianity and 'Heterodoxy'*. Routledge, London - New York, 2006.
- Norris, Harry T., *Islam in the Balkans: religion and society between Europe and the Arab world*. University of South Carolina Press, Columbia, 1993.
- Ocak, Ahmet Yaşar, *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslâm Öncesi Temelleri*. 3. İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.
- Ocak, Ahmet Yaşar, "Balım Sultan", *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Völl. i 5. Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 1992. 17-18.
- Ocak, Ahmet Yaşar, *From history to theology Ali in Islamic beliefs*. Re. Ahmet Yaşar Ocak. Turkish Historical Society, Ankara, 2005.
- Ocak, Ahmet Yaşar, *Türk Folklorunda Kesik Baş (Tarih - Folklor İlişkisinden bir Kesit)*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1989.
- Oktay Uslu, Zeynep, "Aleviliğin ve Bektaşiliğin Kültürel ve Edebi Kaynaklarını Nasıl Anlarız?", *Şerhh Şiir ve Eleştiri Dergisi* 6 (2017): 110-116.
- Oktay-Uslu, Zeynep, "Alevism as Islam: rethinking Shahab Ahmed's conceptualization of Islam through Alevi poetry", *British Journal of Middle Eastern Studies* 49.2 (2022), p. 305-326.
- Omari, Anila, *Marrëdhëniet gjuhësore shqiptaro-serbe*. Botimet Albanologjike, Tiranë, 2012.
- Osmani, Tomor, *Udhë e shkronjave shqipe. Histori e alfabetit*. 2. Akademia e Shkencave e Republikës së Shqipërisë, Tiranë, 2008.
- Özmen, İsmail, re., *Alevi-Bektaşî Şiirleri Antolojisi, 1 (13. Yüzyıldan 16. Yüzyıla Kadar)*. Kültür Bakanlığı, Ankara, 1998.
- Özmen, İsmail, *Alevi-Bektaşî Şiirleri Antolojisi, 2 (16. Yüzyıl)*. Re. İsmail Özmen. Kültür Bakanlığı, Ankara, 1998.
- Özmen, İsmail, *Alevi-Bektaşî Şiirleri Antolojisi, 3 (17.-18. Yüzyıl)*. Re. İsmail Özmen. Kültür Bakanlığı, Ankara, 1998.
- Özmen, İsmail, *Alevi-Bektaşî Şiirleri Antolojisi, 4 (19. Yüzyıl)*. Re. İsmail Özmen. Kültür Bakanlığı, Ankara, 1998.
- Özmen, İsmail, *Alevi-Bektaşî Şiirleri Antolojisi, 5 (20. Yüzyıl)*. Re. İsmail Özmen. Kültür Bakanlığı, Ankara, 1998.
- Pipa, Arshi, *Albanian Literature: Social Perspectives*. Dr. Rudolf Trofenik, München, 1978.
- Pipa, Arshi, "Shepherds and Peasants in Albanian Literature", *Albanian Literature: Social Perspectives*. Dr. Rudolf Trofenik, München, 1978. 83-129.
- Pirraku, Muhamet, "Gjurmë të veprimtarisë letrare shqipe me alfabet arab në Kosovë", *Dituria* 1-2 (1978), f. 77-128.

- Pirraku, Muhamet, "Gjurmë të veprimtarisë letrare shqipe me alfabet arab në Kosovë (III)", *Gjurmime albanologjike - Seria e shkencave filologjike* 1980 10 (1980), f. 203-224.
- Pirraku, Muhamet, *Kultura kombëtare shqiptare deri në Lidhjen e Prizrenit*. Instituti Albanologjik i Prishtinës, Prishtinë, 1989.
- Pogoni, Bardhyl, *Albanian writing systems*. Ph.D. Dissertation: Indiana University, 1967.
- Pulevski, Ćorĝe M., *Rečnik od tri jezika = Fjal'tor nka tre gjuha = Ljugat uć ljisaniden*. Državna štamparija, Beograd, 1875.
- Pulevski, Ćorĝe M., *Rečnik ot' četiri jezika: I. Srpsko-Albanski II. Arbanski-Arnautski III. Turski IV. Grčki*. Štamparija N. Stefanovića i družine, Beograd, 1873.
- Rexhebi, Baba, *Misticizma islame dhe bektashizma*. 2. Tiranë, 1995.
- Rexhebi, Baba, *Misticizma Islame dhe Bektashizma*. Waldon Press, New York, 1970.
- Rexhepi, Abdulla, "Poetika orientale në poezinë shqipe", *Studime*, 2018 25 (2019), f. 287-303.
- Rossi, Ettore, "La fonte turca della novella poetica albanese "Erveheja" di Muhamet Ćami (sec. XVIII-XIX) e il tema di "Florence i Rome" e di "Crescentia", *Oriente Moderno* 28-7-9 (1948), p. 143-153.
- Rossi, Ettore, "Notizia su un manoscritto del canzoniere di Neẓīm (secolo XVII-XVIII) in caratteri arabi e lingua albanese", *Rivista degli studi orientali* 21.2/3/4 (1946), p. 219-246.
- Rossi, Ettore, "Un inedito lessico rimato turco-albanese composto a Scutari nel 1835", *Rivista degli studi orientali* 26.1/4 (1951), p. 114-123.
- Salakidis, Georgios, "Islamische Frömmigkeit in griechischer Sprache: Ein griechisches Gedicht in arabischer Schrift auf die Geburt des Propheten Muhammad", *Linguistic minorities in Turkey and Turkic-speaking minorities of the periphery*. Re. Christiane Bulut. Harrassowitz, Wiesbaden, 2018, p. 343-407.
- Salihu, Hajdar, re., *Poezia e bejtexhinjve*. Rilindja, Prishtinë, 1987.
- Sanjian, Avedis K. dhe Tietze, Andreas, *Eremya Chelebi Kōmürjian's Armeno-Turkish Poem "The Jewish Bride"*. Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1981.
- Sawyer, Caroline Goodwin, *Alexander, History, and Piety: A Study of Ahmedī's 14th-Century Ottoman Iskendernāme*. PhD Dissertation: Columbia University, 1997.
- Schirò Junior, Giuseppe, *Storia della letteratura albanese*. Nouva Accademia Editrice, Milano, 1959.
- Sinani, Shaban, *Historia e letërsisë shqipe: çështje të hapura (kurs ligjëratah universitare)*. Naimi, Tiranë, 2015.

- Skendi, Stavro, "The History of the Albanian Alphabet: A Case of Complex Cultural and Political Development", *Südost-Forschungen* 19 (1960), p. 263-284.
- Skëndo, Lumo, "Disa dorëshkrime shqip me gërma tyrqishte", *Diturija* 2.8 (1927), f. 288-299.
- Skëndo, Lumo, "Për shkrime të haruarë dhe të pa-diturë", *Diturija* 2.2 (1916), f. 20-23.
- Skëndo, Lumo, "Për shkrime të haruarë dhe të pa-diturë", *Diturija* 2.1 (1926), f. 1-6.
- Somel, Selçuk Akşin, *Osmanlı'da Eğitim Modernleşmesi (1839-1908): İslâmlaşma, Otokrasi ve Disiplin*. Përkth. Osman Yener. İletişim, İstanbul, 2010.
- Somel, Selçuk Akşin, "Ottoman Islamic education in the Balkans in the nineteenth century", *Islamic Studies* 36.2/3 (1997), p. 439-464.
- Strauss, Johann, "Graeco-turcica: Die Muslime in Griechenland und ihr Beitrag zur osmanischen Literatur", *Die Kultur Griechenlands in Mittelalter und Neuzeit: Bericht über das Kolloquium der Südosteuropa-Kommission*, 28.-31. Oktober 1992. Re. Reinhard Lauer dhe Peter Schreiner. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1996, p. 325-351.
- Strauss, Johann, "The greek connection in the nineteenth-century Ottoman intellectual history", *Greece and the Balkans. Cultural encounters since the Enlightenment*. Re. Dimitris Tziovas. Routledge, London, 2003, p. 47-67.
- Strauss, Johann, "The millets and the Ottoman language: The contribution of Ottoman Greeks to Ottoman Letters (19th-20th centuries)", *Die Welt des Islams* 35.2 (1995), p. 189-249.
- Shaw, Wendy M. K., *What is "Islamic" Art? Between Religion and Perception*. Cambridge University Press, Cambridge, 2019.
- Shetos, [Shefik Osmani], "Nezim Ibrahim Frakulla nga Berati", *Kultura Islame* 3.5-6-7 (1942), f. 159-165.
- Shuteriqi, Dhimitër S., *Shkrimet shqipe në vitet 1332-1850*. Akademia e Shkencave e RP Shqipërisë, Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë, Tiranë, 1976.
- Shuteriqi, Dhimitër S., etj., *Historia e Letërsisë Shqiptare - që nga fillimet deri te Lufta Antifashiste Nacionalçlirimtare*. Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë, Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë, Tiranë, 1983.
- Shuteriqi, Dhimitër S., Bihiku, Koço dhe Domi, Mahir, *Historia e letërsisë shqipe. Vëllimi I: Folklori shqiptar - Letërsia e vjetër shqipe*. Universiteti Shtetëror i Tiranës, Instituti i Historisë dhe i Gjuhësisë, Tiranë, 1959.
- Temizkan, Mehmet, "Bektaşî Edebiyatının Birinci Dönemi ve Bu Dönemdeki Hâkim Temalar", *Prof. Dr. Fikret Türkmen Armağanı*. Re. Gürer Gülsevin dhe Metin Arıkan. Kanyılmaz Matbaası, İzmir, 2005. 685-693.

- Temizkan, Mehmet, "Bektaşî Edebiyatının İkinci Dönemindeki Hâkim Temalar", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi* 59 (2011): 325-340.
- Topalli, Kolec, *Fjalor etimologjik i gjuhës shqipe*. Botimet Albanologjike & Botime Jozef, Tiranë – Durrës, 2017.
- Trix, Frances, "Alphabet conflict in the Balkans: Albanian and the Congress of Monastir", *International Journal of the Sociology of Language* 128 (1997), p. 1-23.
- Trix, Frances, *Spiritual discourse: Learning with an Islamic Master*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1993.
- Trix, Frances, "The Stamboul Alphabet of Shemseddin Sami Bey: Precursor to Turkish Script Reform", *International Journal of Middle East Studies* 31.2 (1999), p. 255-272.
- Tyrabiu, Ali, *Historija e përgjithëshme e bektashinjet*. Shtyp. "Mbrothësia" Kristo P. Luarasi, Tiranë, 1929.
- Tyrabiu, Ali, *Literatyrë e Bektashivet a vjersha të përkthyerë prej Shkrimtarëve Bektashinj të vjetër*. Shtypshkronja "Mbrothësia" Kristo P. Luarasi, Tiranë, 1927.
- Unseth, Peter, "Sociolinguistic parallels between choosing scripts and languages", *Written Language and Literacy* 8.1 (2005), p. 19-42.
- Unseth, Peter, "The sociolinguistics of script choice: an introduction", *International Journal of the Sociology of Language* 192 (2008), p. 1-4.
- Vehbiu, Ardian, "Për një histori në baza formale të letërsisë shqipe", *Fraktalet e shqipes: Rrëgjimi i gjeometrive të standardit*. Çabej, Tiranë, 2007, f. 146-205.
- Versteegh, Kees, "Can a Language be Islamic?", *Eurasian Studies* 18 (2020), p. 5-25.
- Vlora, Eqrem bej, *Kujtime 1885-1925*. Përkth. Afrim Koçi. Shtëpia e Librit dhe e Komunikimit, Tiranë, 2003.
- Vreto, I., re. *Erveheja - vjershuarë prej Muhamet Çamit, mbaruarë prej Hajdar Gjirokastritit*. Bukuresh: Shkronjëtorë e Shoqërisë "Dituri", 1888.
- Yıldırım, Ahmet, "Tasavvufî Ricâlü'l-Gayb Telakkisi ve Konuyla İlgili Bazı Rivayetler", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (1997): 117-147.
- Yıldırım, Rıza, "“Kujt i thonë bektashi?”: Përpjekje për një studim analitik mbi shtrirjen dhe kufijtë e nocionit “bektashi”, *Mejdani - Revistë mbi mendimin fetar, filozofik dhe shkencor* 3.12 (2021), f. 85-117.
- Yıldırım, Rıza, "Bektaşî Kime Derler?: “Bektaşî” Kavramının Kapsamı ve Sınırları Üzerine Tarihsel Bir Analiz Denemesi", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi* 55 (2010): 23-58.
- Yıldırım, Rıza, *Hacı Bektaş Velî'den Balım Sultan'a Bektaşiliğin Doğuşu*. İletişim, İstanbul, 2019.

- Yıldırım, Rıza, *Rumeli'nin Fethinde ve Türkleşmesinde Öncülük Etmiş Bir Gâzi Derviş: Seyyid Ali Sultan (Kızıldeli) ve Velayetnâmesi*. Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2007.
- Yıldırım, Rıza, "The Bektâşîyya: the formative period, 1250–1516", *Routledge Handbook on Sufism*. Re. Lloyd Ridgeon. Routledge, London - New York, 2020, p. 217-232.
- Ylli, Xhelal dhe Andrej N. Sobolev, *Albanskij toskskij govor sela Lešnja (kraina Skrapar)*. Marburg an der Lahn: Biblion Verlag, 2002.
- Zakhos-Papazariou, E., "Babel balkanique. Histoire politique des alphabets utilisés dans les Balkans", *Cahiers du Monde Russe et Soviétique* 13.2 (1972), p. 145-179.
- Zamputi, Injac, "Një dorëshkrim bektashjan i gjysmës së shekullit XIX (1850-1860)", *Buletin i Universitetit Shtetëror të Tiranës, Seria Shkencat Shoqërore* 4 (1955), f. 203-210.

SUMMARY

BEYOND ALJAMIADO: ALBANIAN TEXTS OF THE ISLAMIC TRADITION IN GREEK SCRIPT

In the present article the author puts forward some results of an ongoing work on some manuscripts in Albanian, Greek, Turkish and Arabic religious texts written in Greek script by Albanian Bektashi authors. The focus of the study are the Albanian texts of the manuscripts, as part of the Albanian literature of the Islamic tradition. This scribal practice of using the Greek script for Islamic texts at the first wight represents an "aberration" as it "violates" the accepted formula of 'religion-script relation' in the Ottoman literary context, according to which a Muslim writer/author, used only the Arabic script, and this was the case particularly for the Islamic religious texts. The phenomenon deserves a specific attention because it constitutes examples of the scribal practices not considered sufficiently (except in the work of the present author) in studies on the literary and writing tradition of Albanian Muslim authors, namely the writing of Albanian texts with Islamic religious content produced in the second half of the 19th century, using a script other than Arabic.

The phenomenon has been studied previously relying mainly on a single source, which constitutes also the most interesting example known to date, as its texts are written using both Greek and Arabic script. This article presents some of the conclusions reached mainly from the study on six Albanian Bektashi manuscripts in Greek script (as well as the mentioned manuscript in Greek and Arabic script) of some Bektashi authors/scribes from South of Albania.

For a better understanding of the place and the importance of our manuscripts, and more particularly of the Albanian texts they contain, for the history of the Albanian literature, the following matters are considered:

1. In the first part the article gives an overview of the problems related to the study of the Albanian texts of the Islamic tradition of the Ottoman period, such as: a. the terminology used for Albanian literature of the Islamic tradition and its place within the history of the Albanian literature; b. the question of the Albanian Bektashi literature as part of Albanian literature of the Islamic tradition; c. the issue of periodization and classification of the literature of the Bektashi tradition; d. the writing practices of Muslim Albanians.

2. In the second part, there is a presentation of Bektashi manuscripts with Greek writing written by Albanian Bektashi and the more specific problems related to them. At the beginning, an assessment is made about the social and cultural conditions that have enabled the birth of such a writing/literary practice and about the place that this phenomenon should have occupied in the space of literature and Albanian letters of the century. XIX, especially in the context of the Islamic literary tradition. Then some data on the time, place, authors, and content of the manuscripts are presented. Attention is also paid to the possible relation between the texts, trying to highlight some similarities and differences between the literary material in question.

The study reached so far, the following conclusions: The use of Greek script for the writing Islamic religious texts by the Albanian Bektashis is far from being a sporadic case. As a matter of fact, it constitutes a phenomenon. This phenomenon was related to the cultural, religious, and educational processes that took place during the Ottoman period, in a much wider context than the Albanian one. At the current stage, we do not have enough data to definitively determine the time and area, as well as the volume of Albanian texts and literary works of the Islamic tradition that were written according to this scheme. The phenomenon in question, in its complexity, needs further investigations. On the other hand, it makes necessary a new approach to the history of Albanian literature in general, and to the Albanian literature of the Islamic tradition in particular.